

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK
KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
YOLLARI” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Yusifov Emin Vasif oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK
KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
YOLLARI” mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 604

Magistrant:
Yusifov Emin Vasif oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Paşacanova Anar Aydın oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən Yusifov Emin Vasif oğlu and içirəm ki, “Müasir dövrdə kommersion banklarının plastik kartlarla əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Tədqiqat mövzusunun aktualığı, mövcud şəraitdə bank sektorunda ödəniş prosedurlarının aparılmasında informasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinin yeni metod və mexanizmlərinin meydana çıxmasının obyektiv şəkildə müəyyənləşdirməsindən ibarətdir.

Dövlət, xarici ölkələrin plastik kartlardan istifadə təcrübəsini mənimsəməkdədir və bu səbəbdən bu sahədə bir çox problem mövcuddur.

Tədqiqatın məqsədi: Bu işin məqsədi, nağdsız ödənişlər sahəsində plastik kartların əməliyyatlarını təhlil etməkdən, eləcə də problemləri müəyyənləşdirmək və onların həll yollarını təklif etməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Metodoloji vasitələr milli və xarici metodlardan, statistik, hesablama tədqiqat vasitələri və s.

Tədqiqatın informasiya bazası: Cari statistik hesabat; Normativ sənədlər; Bankın balans hesabatı və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu gün dünyada qeyri-pul ödənişlərin son görünüşü ilə yerli verilənlər bazası vasitəsilə bu məsələ ilə bağlı məlumat və ya statistika təmin bəzi məhdudiyyətlər var. Azərbaycanda bu sahənin inkişafı və konkret iqtisadi proseslərə həsr olunmuş tədqiqatların formalaşdırılması bu mövzunun əsas məhdudiyyətlərindən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Bank sisteminin özünə xidmət şəbəkəsinin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi metodlarının, nağdsız ödənişlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi metodlarının, habelə milli ödəniş sisteminin gücləndirilməsi

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işi iqtisadi proseslər ilə əlaqəli tədqiqatlarda informasiya mənbəsi kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: nağdsız ödəniş, plastik kart, inkişaf

WAYS TO IMPROVE PLASTIC CARD OPERATIONS OF COMMERCIAL BANKS IN MODERN PERIOD

SUMMARY

Relevance of the research: The relevance of the research topic is to objectively determine the level of development of information technology in the conduct of payment procedures in the banking sector in the current conditions, the emergence of new methods and mechanisms.

The state is adopting the experience of foreign countries in the use of plastic cards, and therefore there are many problems in this area.

The purpose of the study: The purpose of this study is to analyze the operations of plastic cards in the field of cashless payments, as well as to identify problems and suggest solutions.

Research methods used: Methodological tools include national and foreign methods, statistical, computational research tools, etc.

Research database: Current statistical report; Normative documents; Bank balance sheet, etc.

Limitations of the study: Today there are some limitations in providing information or statistics on this issue through a local database with the latest view of non-cash payments in the world. One of the main limitations of this topic is the development of this field in Azerbaijan and the formation of research on specific economic processes.

Scientific novelty and practical results of the research: Methods of improving the infrastructure of the self-service network of the banking system, methods of increasing the level of non-cash payments, as well as strengthening the national payment system

Areas where the results can be used: The dissertation can be used as a source of information in research related to economic processes.

Keywords: cashless payment, plastic card, development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
MB	Mərkəzi Bank
İQTY	İnstitusional Quruculuğa Texniki yardım
XÖHKS	Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma-Klirinq Sistemi
KÖMİS	Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi
BKM	Banklararası Kart Mərkəzi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İT	İnformasiya Texnologiyaları

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	8
I fəsil. KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	11
1.1. Plastik kartlarla əməliyyatlarının təşkilinin nəzəri əsasları.....	11
1.2. Ödəniş vasitəsi kimi plastik kartların növləri.....	16
1.3. Nağdsız ödənişlərin yaxşılaşdırılmasında plastik kartların rolu və tədavül mexanizmi.....	23
II fəsil. MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLAR APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	30
2.1. Azərbaycanda nağdsız ödənişlər sisteminin statistik göstəricilərinin təhlili.....	30
2.2. Plastik kartlarla bank əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi.....	39
III fəsil. KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	42
3.1. Azərbaycanda müasir nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	42
3.2. Plastik kartlarla əməliyyatların inkişaf istiqamətləri və tövsiyələr...	50
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
Şəkillərin siyahısı.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	74
Diaqramların siyahısı.....	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Tədqiqat mövzusunun aktuallığı, mövcud şəraitdə bank sektorunda ödəniş prosedurlarının aparılmasında informasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinin yeni metod və mexanizmlərinin meydana çıxmasının obyektiv şəkildə müəyyənləşdirməsindən ibarətdir. Hazırda elektron ödəmə sisteminin inkişafı ilə, kağız texnologiyalarının azaldılması istiqamətində kredit təşkilatlarının yüksək fəallığı müşahidə olunur. Bu proses səciyyəvidir: plastik kartların buraxılışında artım, kart hesablarındakı dövriyyə və qalığın artması, bank kartlarından istifadə olunan xidmətlərin genişlənməsi bu proses üçün xarakterikdir. Plastik bazarın inkişafı dövründə təyinatı və texniki xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müxtəlif növ plastik kartlar yaradılmaqdadır. Bank plastik kartları ilə əməliyyatlar yerli bankların müştərilərinə maliyyə xidmətləri üçün yeni perspektivlər açır. Ölkədə müxtəlif ödəmə sistemləri inkişaf edir və sürətlənir, getdikcə daha çox vətəndaş bank kartlarının istifadəsinə əsaslanan nağdsız ödəniş sisteminin iştirakçısı olur.

Dövlət, xarici ölkələrin plastik kartlardan istifadə təcrübəsini mənimsəməkdədir və bu səbəbdən bu sahədə bir çox problem mövcuddur. Plastik kartlar inkişaf etsə də, dinamika müsbət olsa da, infrastruktur hələ inkişaf etmiş ölkələrə çatmayıb, nəticədə plastik kartların inkişafı üçün araşdırılma, problemlər və onların həll yollarının müəyyənləşdirmə ehtiyacı nağdsız ödənişlər sahəsində mövcud olan mühüm inkişaf problemlərindən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bizim dövrümüzdə ölkəmizdə böyük iqtisadiyyata malik ölkələrlə yanaşı, nağdsız ödənişlər məsələsi ilə bağlı ciddi işlər görülür. Problem, zaman keçdikcə qeyri-pul ödəmələrinin payındakı dəyişikliklərin iqtisadi proseslərə təsirinin statistik öyrənilməsindən ibarətdir. Araşdırmada dünya praktikasında inflyasiya probleminin həlli istiqamətində görülən işlərdən istifadə edilmiş, ölkəmizdə işlənib hazırlanmış müvafiq tədbirlər öyrənilmiş, əhalinin bu məsələ ilə bağlı, xüsusilə də qeyri-bərabər ödənişlər üzrə, sorğu və ya sorğu vasitəsilə onlayn rejimdə fikirləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:

Bu işin məqsədi, nağdsız ödənişlər sahəsində plastik kartların əməliyyatlarını təhlil etməkdən, eləcə də problemləri müəyyənləşdirmək və onların həll yollarını təklif etməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş hədəfə əsasən tədqiqat məqsədləri formalaşdırıla bilər:

- Ölkədə və xaricdə plastik kartların yaranma, istifadə və inkişaf təcrübələrinin nəzərdən keçirilməsi;
- Bankın plastik kartlarla əməliyyatlarının təhlil edilməsi;
- Plastik kartlara xidmətin təşkilinin təhlilinin aparılması.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bank sisteminin özünə xidmət şəbəkəsinin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi metodlarının, nağdsız ödənişlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi metodlarının, habelə milli ödəniş sisteminin gücləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın mövzusu, bankın plastik kart əməliyyatları ilə əlaqədar əməliyyatları zamanı ortaya çıxan pul münasibətlərindən ibarətdir. Tədqiqatın məqsədi bankların plastik kartlar bazarındakı fəaliyyətindən ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Metodoloji vasitələr milli və xarici metodlardan, bankın və plastik kartlar sisteminin təhlilinə vahid yanaşmanın ümumi elmi metodlarından, reqressiya analizindən ibarətdir. İşdə statistik, hesablama tədqiqat vasitələrindən istifadə edilibmişdir. Tədqiqat nəticələri cədvəl, sxem, diaqram şəklində təqdim olunub.

Tədqiqatın informasiya bazası: Elmi işi yazmaq üçün tədqiqatın məlumat və empirik bazası aşağıdakı mənbələrdən ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ aktları;
- Cari statistik hesabat;
- Normativ sənədlər;
- Bankın balans hesabatı;

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu gün dünyada qeyri-pul ödənişlərin son görünüşü ilə yerli verilənlər bazası vasitəsilə bu məsələ ilə bağlı məlumat və ya statistika təmin bəzi məhdudiyyətlər var. Azərbaycanda bu sahənin inkişafı və konkret iqtisadi proseslərə həsr olunmuş tədqiqatların formalaşdırılması bu mövzunun əsas məhdudiyyətlərindən biridir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatda qeyri-pul vəsaitlərinin iqtisadi proseslərə statistik təsiri öyrənilmişdir. Dissertasiya iqtisadi proseslərlə bağlı tədqiqatlarda informasiya mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Plastik kartlarla əməliyyatlarının təşkilinin nəzəri əsasları

Pul vəsaitlərinin tarixi, bəşəriyyətin məhsulları birbaşa məhsullara dəyişdirməkdən imtina etdiyi dövrlərə təsadüf edir. Bu proseslərin sonunda, kağız pullar yarandı və əvvəlcə çar xəzinəsi, daha sonra dövlət bankı tərəfindən tənzimlənməyə başladı. Nəzəri olaraq, kağız pulların bir çox çatışmazlıqları var, lakin nağdsız ödəniş formalarının meydana gəlməsinin əsas səbəbi, asanlıqla dövriyyədən çıxarılan pulların gəlir əldə etmək qabiliyyətini itirməsi idi. Digər tərəfdən, tacirin alıcılıq qabiliyyətinə zəmanət verən bir bank çeki, banka bu hesabdən satıcı hesabına ödəniş edilənə qədər gəlir gətirmək funksiyasına malik olmur. Buna görə topdansatış bazarı və daha sonra təşkilatlar arasındakı hesablaşmalar uzun müddət nağdsız ödəniş formalarına köçürülmüşdür ki, bu da pul istifadəsini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verir.

XIX əsrin sonunda - XX əsrin əvvəllərində bank sisteminin inkişafı plastik kartların yaranmasına səbəb oldu.

İlk dəfə hesablamalarda əvvəlcədən ödənişli kartlardan istifadə etmək fikri 1880-ci ildə Amerikalı iqtisadçı Eduard Bellamy tərəfindən "Geriyə baxma" əsərində ifadə edilib. 1914-cü ildə Kaliforniyanın "General Petrol Corroration of California" şirkəti, istifadəsi neft məhsulları üçün ödənişlərlə məhdudlaşan ilk karton kartı çıxardı. Karton kartların kövrəkliyi onlara əvəz axtarmağa məcbur etdi və on il sonra ilk metal, sonra plastik, qabartma kartlar görünməyə başladı. Qabartma, kartlara xidmət prosesini qismən avtomatlaşdırmağa imkan verdi, çünki kartlardan təəssürat yaratmaq və sahibi haqqında məlumatları əvvəlcədən çap edilmiş çeklərə (sənədlərə) ötürmək mümkün idi. 1960-cı illərdə, plastik kartlara maqnit zolağı qoyulmağa başladı və bu zolağa məlumatlar qeyd olundu (Данилин В.А., Барманова О.Р., 2017:s.18).

1914-cü ildə ABŞ-dakı böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartları verməyə başladı. 1928-ci ildə plastik kartların prototipi icad edildi - müştərinin adı və ünvanının qabardıldığı metal bir etikətdən istifadə edilməyə başladı. 1936-cı ildə ümumi müştərilərə borc verməyi qəbul edən ilk iş birliyi quruldu. Diners Club restoran kredit kartı xüsusilə uğurlu oldu. Nüfuzlu restoran müştəriləri bir Diners Club kartı əldə edə və nağd pul əvəzinə bir çox Nyu York City restoranında təqdim edə bilərdi. Restoranlar, müştərilərə aylıq faktura verən Diners Club-a fakturaların surətlərini təqdim etdi. Müştəri Diners Club-a ödəniş edirdi, o isə öz növbəsində restoranların ödənişini qarşılayırdı.

İlk kredit kartları 60-cı illərin sonunda xarici turistlər və iş adamları ilə birlikdə keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olub (Булатова А.И., Рахматуллина А.Р., 2015). Onlarla işləmək SSRİ Dövlət Turizm Komitəsinin xüsusi şöbəsinə həvalə edilib. Valyuta ilə bağlı demək olar ki, kartlarla hər hansı bir əməliyyat, kartlarla iş ciddi şəkildə tənzimlənib və dövlətin nəzarəti altında olub. Ölkə daxilində kartlar buraxılmayıb, onlarla aparılan bütün işlər bəzi valyuta dükanlarında və otellərdə qəbul edilmiş beynəlxalq sistem kartları ilə hesablaşmalar kimi aparılıb.

Bu gün müstəqil ticarət bankları, plastik kartlarla əlaqəli tam bir hərəkət azadlığına sahib olaraq, müştərilərinə həm beynəlxalq, həm də milli kartları təklif edirlər. Mövcud şərtlərə görə ölkədə kredit yox, debet kartları daha çox verilir. Belə bir kartı almaq üçün bank müştərisinin müqavilədə göstərilən məbləği xüsusi hesaba yatırması lazımdır. Kartdan istifadə müddətində müvafiq hesablar bu hesabdən silinir. Bundan əlavə, müştəri kartın özü üçün, həm də nağdlaşdırma üçün müəyyən bir komissiya ödəyir.

Ümumiyyətlə, banklar tərəfindən təklif olunan kartların çeşidi kifayət qədər genişdir. Ən böyük yerli banklar, işlərini üç istiqamətdə təmin etməklə aparırlar:

- beynəlxalq hesablaşma sistemləri ilə sonuncunun əsas üzvləri və ya ortaqları kimi işləmək.
- milli sistemlər üzrə plastik kartların buraxılması.

- müştərilərə öz loqosu və tam xidməti olan öz şəxsi kartlarını təqdim etmək (bu Azərbaycanda çox da geniş yayılmayıb, inkişaf etdirilməsi tələb olunur).

Bir çox bank fəaliyyətlərini diversifikasiya etməyə (şaxələndirməyə) və beynəlxalq kartların buraxılışını milli ödəniş sistemlərinə üzvlüklə birləşdirməyi üstün tutur. Beynəlxalq ödəmə sistemlərinin kartları, bütün dünyada qəbul edildiyi üçün, ölkəmizə nisbətən yenə də məlum bir üstünlüyə malikdir. Şübhəsiz ki, ölkədə bu cür kartlar tez-tez xaricə səyahətləri olan təşkilatlar və vətəndaşlar arasında sabit istehlakçılara məxsusdur.

Ölkəmizin bank sistemlərinin kartları tək-cə ölkə daxilində işləyir, xaricdə də aktiv işləmək imkanına malikdir. Bu isə mövcud ödəniş sistemlərinin sürətli fəaliyyətinə imkan verir.

Hələ 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə bank kartı bazarı haqqında danışmaq gərəksiz idi. Kart sistemi çox inkişaf etməmişdi və bu sahədə müştəri bazarı çox dar idi. Kartların böyük əksəriyyəti xarici emitentlərin kartları idi. Bu sahədə ödəmə sistemləri ən yaxşı halda hələ planlaşdırma mərhələsində idi.

Hazırda vəziyyət kökündən dəyişib. Ölkə ərazisində bir çox yerli, regional və bölgələrarası ödəmə sistemi fəaliyyət göstərir, qabaqcıl beynəlxalq sistemlərdən istifadə edilir. Ölkə ödəniş sistemlərinin kart sahiblərinin sayı ümumilikdə yüz minləri çoxdan keçib. Ölkə daxilində on minlərlə qəbul nöqtəsi milli və beynəlxalq ödəmə sistemlərinin bank kartları ilə işləyir.

Plastik kartların inkişafı dövründə təyinatı, funksional və texniki xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müxtəlif növ plastik kartlar meydana çıxıb.

Rəqəmsal ödəmə sistemlərinin çətiri altında elektron ödəmə (e-ödəmə) sistemləri, mobil ödəmə sistemləri, P2P ödəmə sistemləri və rəqəmsal cüzdanlar mövcuddur. Buna görə, elektron ödəmə konsepsiyası ilə, onlayn mağazaların sayının artması nəticəsində tələb olunan və təşəbbüs, işlənmə və elektron qaydada toplanan bütün ödənişlər müəyyənləşdirilir. Elektron ödəmə əməliyyatı borcludan kreditora müəyyən miqdarda pul köçürməsinə həyata keçirir. Mobil ödəmə sistemləri e-ödəmə əməliyyatlarının alt kateqoriyası kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə

mobil ödəmə sistemləri, mobil cihazlar vasitəsilə ödəniş əməliyyatlarının başlanmasına və təsdiqlənməsinə əsaslanan mal və xidmətlərə qarşı pul köçürmələri olaraq təyin edilir. Özəldən-özələ ödəmələr (ailə üzvləri və dostları arasında) və ya P2P ödəmə üsulları rəqəmsal ödənişlərin alt kateqoriyalarıdır. Bir bank hesabına pul köçürməsi vaxt apararkən, P2P ödənişləri anında əməliyyatın həyata keçirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən elektron cüzdan və rəqəmsal cüzdan terminləri şəxsiyyət vəsiqəsi, sürücülük vəsiqəsi və s. şəxsiyyət məlumatlarının saxlanması, nağd ödənişlərin və avtobus biletlərinin asanlaşdırılması və s. fiziki cüzdanın yerinə yetirdiyi vəzifələrin rəqəmsal saxlanmasıdır (Gomber P., Koch J. A., ve Siering M. 2017: s.547-548).

Rəqəmsal ödəmə sistemləri sayəsində banklar, əmanətçilər və şirkətlər ödəmə əməliyyatları ilə əlaqəli maliyyə və qeyri-maliyyə xərclərindən xilas olurlar. Ödəniş əməliyyatları ilə bağlı qeydlərin aparılması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, gecikmiş ödəmə əməliyyatları səbəbindən yarana biləcək problemlərin qarşısını almaq, ödəmə əməliyyatlarında şəffaflığın təmin edilməsi, çatdırılma zamanı ödəmələrin edilməməsi riskinin aradan qaldırılması rəqəmsal ödəmə sistemlərinin geniş yayılmasında təsirli olan digər amillərdir. Bu şəkildə ödəmə əməliyyatları daha təsirli və daha sürətli həyata keçirilir, əməliyyat xərcləri azalır və məhsuldarlıq artır (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2017: s.7).

İnformasiya texnologiyalarındakı inkişaf və ticarətin tədricən internet mühitinə keçməsi yeni elektron ödəmə alətlərinin inkişafını tələb etdi və bunu mümkün etdi.

Bu vasitələrin əsasları; çox məqsədli, əvvəlcədən ödənişli kartlar (“elektron cüzdan” və ya “dəyər yüklənmiş kartlar”) və əvvəlcədən ödənişli proqram məhsulları (rəqəmsal nağd pul).

Kart əsaslı məhsullar banknot və sikkələrin əvəzi olaraq hazırlanmışdır və kiçik həcmli, üz-üzə, pərakəndə ödəmələri asanlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Bunlar - çeklər, kredit və ya bank kartları kimi ənənəvi pərakəndə ödəmə vasitələrini əvəzləmək əvəzinə tamamlamaq üçün hazırlanmışdır. Eynilə, şəbəkə və ya proqram əsaslı məhsullar, internet kimi rabitə şəbəkələrində kiçik ödəmələri asanlaşdırmaq

üçün kredit kartlarını əvəz etmək məqsədilə hazırlanmışdır. Buna görə, elektron pul, çox məqsədli istifadə üçün müştəriyə məxsus bir cihaza yüklənmiş bir dəyər və ya kompüter şəbəkəsini istifadə edərək əvvəlcədən ödənilmiş bir məhsul (elektron cüzdan) və əvvəlcədən ödənişli proqram məhsulları (rəqəmsal pul) olaraq təyin edilə bilər. Kart əsaslı məhsullarda əvvəlcədən ödənilmiş dəyər plastik karta (ağıllı kart) yerləşdirilmiş mikroprosessor çipinə yüklənir. Digər tərəfdən, şəbəkə əsaslı məhsullar, “dəyəri” yükləmək üçün standart bir kompüterə quraşdırılmış xüsusi proqramdan istifadə edirlər. Cihaza yükləmə dəyəri bir bankomatdan pul çəkməyə bənzəyir və məhsul satıcının elektron cihazına dəyər köçürülməsi yolu ilə hər hansı bir alış-veriş etmək üçün istifadə olunur.

Elektron pul cihazına yüklənmiş vəsaitlərin dəyərini əks etdirməyin iki əsas yolu vardır: (1) hər bir əməliyyatın sonunda müəyyən bir məbləğin yüklənərək yeniləndiyi “balansa əsaslanan” və (2) hər biri elektron banknotlar sabit bir dəyər və seriya nömrəsi ilə bir cihazdan digərinə köçürülür. Nağd və digər kağız əsaslı vasitələrdə tətbiq olunan fiziki təhlükəsizlik xüsusiyyətləri əvəzinə, məlumatların bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq və göndərilən mesajların və cihazların doğruluğunu yoxlamaq üçün kriptografiyadan geniş istifadə olunur.

Rəqəmsal imzalar bəzi e-pul məhsullarında təhlükəsizlik vasitəsi olaraq istifadə olunan kriptografiya tətbiqlərindən biridir. Bəzi elektron pul məhsulları verən qurumun və ya mərkəzi bir bərabərləşdirmə sisteminin müdaxiləsinə ehtiyac olmadan ödəmələrə icazə verilir.

Ümumi təyinatlı, “ağıllı kart” texnologiyasından istifadə edərək hər hansı məbləğ yüklənmiş kartlar üzərində pilot layihə tətbiqetmələrinin nəticələri göstərir ki, bu kartlar indiyədək daha çox avtomat, ictimai nəqliyyat sistemi və parkomat kimi ənənəvi elektron ödəmələrdə istifadə olunur. Açıq kompüter şəbəkələrində əməliyyatların satın alınması üçün hazırlanmış elektron pul məhsulları, xüsusən də az miqdarda malların və xidmətlərin İnternet vasitəsilə alınması üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, kompüter şəbəkəsində bəzi çox məqsədli, əvvəlcədən ödənişli kartlarla ödənişlər edilə bilər. Kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən

elektron ticarətdə artım olduğu təqdirdə, bu, elektron pulun böyüməsini təşviq edə bilər.

1.2. Ödəniş vasitəsi kimi plastik kartların növləri

Plastik kartlar (PK) eyni vaxtda depozit, hesablaşma, nağd pul və kredit vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Kompüterlər tərəfindən nağdsız ödənişlər bir çox sənayeləşmiş ölkələrin hesablaşma sistemində əhəmiyyətli yer tutur. Son illərdə ölkəmizdə müxtəlif növ PK-lər istifadə olunmağa başlanıb.

Beləliklə, plastik kart, standart, mexaniki və istilik təsirlərinə davamlı, plastıkdən hazırlanmış standart ölçülərdə (85.6 mm, 53.9 mm, 0.76 mm) bir lövhədir. Yuxarıda göstərilənlərdən məlum olur ki, plastik kartın əsas funksiyası ondan istifadə edən şəxsin ödəniş sisteminin subyekti kimi identifikasiyasını təmin etməkdən ibarətdir.

Plastik kartları təsnif edən bir çox əlamət var.

Hazırlandıqları materiala görə:

- kağız (karton);
- plastik;
- metal.

Hazırda plastik kartlar demək olar ki, hər yerdə mövcuddur. Bununla belə, kart sahibini müəyyənləşdirmək məqsədilə şəffaf təbəqə ilə möhürlənmiş kağız (karton) kartlardan tez-tez istifadə olunur. Bunlar laminatlaşdırılmış kartlardır. Laminasiya olduqca ucuz və asanlıqla əldə edilə bilən bir prosedurdur. Bu səbəbdən kart, hesablamalar üçün istifadə olunursa, saxtalaşdırmaya qarşı təhlükəsizliyi artırmaq məqsədilə plastik kartlar tətbiq olunur. Plastik kartların hazırlanmasında daha inkişaf etmiş və mürəkkəb bir texnologiyadan istifadə olunur. Eyni zamanda, metaldan fərqli olaraq, plastik üzərində termika və təzyiq (qabartma) asandır, bu da müştəriyə verilməzdən əvvəl kartı fərdiləşdirilməsində çox vacibdir.

Ümumi təyinatına görə:

- identifikasiya;

- məlumat;
- maliyyə əməliyyatları üçün.

Bu bölgü bir-birini istisna etmir. Məsələn, böyük bir şirkət, öz işçilərinin hər birinə kart verə bilər, hansı ki:

- müəssisənin müəyyən sahələrinə giriş imkanı verən keçiddir - identifikasiya funksiyası;

- eyni kartda kart sahibi haqqında hər hansı bir vacib məlumat kod şəklində qeyd edilə bilər - məlumat funksiyası;

- əlavə olaraq, belə bir kart bu şirkətin yeməxanalarında və mağazalarında ödənişlər üçün də istifadə edilə bilər - hesablaşma funksiyası.

Çoxfunksiyalı kartlardan istifadə edən sistem, həqiqətən xaricdə mövcuddur və bir çox kartın bir plastik kartda birləşməsinin perspektivli olduğu təqdirdə edilməkdədir, çünki bu cür çoxfunksiyalı kart həm emitent, həm də kart sahibi üçün rahatdır.

Hesablaşma mexanizminə əsasən:

- ikitərəfli sistemlər - hesablaşma iştirakçıları arasında ikitərəfli razılaşmalar bazasında yaranıb, bu zaman kart sahibləri onlardan, kart emitenti tərəfindən idarə olunan qapalı şəbəkələrdə (mağazalar, yanacaq doldurma məntəqələri və s.) mal almaq üçün istifadə edilə bilər;

- çoxtərəfli sistemlər - bu, kart sahiblərinə müxtəlif ticarət sahibləri və xidmət təşkilatlarından kreditlə məhsul almaq imkanı verir, bu kartlar ödəmə vasitəsi kimi tanınır. Çoxtərəfli sistemlər, bank kartlarının milli assosiasiyalarına, həmçinin turizm və əyləncə kartı buraxan şirkətlərə (məsələn American Express) rəhbərlik edir.

Həyata keçirilən hesablama növünə görə:

- bankda kredit xəttinin açılması ilə əlaqəli təşkil edilən kredit kartı, bu kart sahibinin mal alarkən və nağd kredit alarkən açılmış kreditdən istifadə etməsinə imkan verir. Kredit kartı sahibi üçün xüsusi bir kart hesabı açılır və kredit hesabında

kartın bütün etibarlılığı və alış miqdarına birdəfəlik limit qoyulur, birdəfəlik limit daxilində satınalma ödənişi icazəsiz həyata keçirilə bilər;

-debet kartları bankomatlardan nağd pul qəbul etmək və ya elektron terminallar vasitəsilə malların ödənişini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda pul, kart sahibinin bank hesabından silinir. Debet kartları, hesabda pul olmadığı təqdirdə satınalmalar üçün ödəniş icazəsi vermir.

Bəzi müəlliflər ödəmə kartlarını bir növ kredit kartı kimi xüsusi bir kateqoriyaya ayırırlar. Fərq ondadır ki, ödəmə kartından istifadə edərkən borcun ümumi məbləği, kreditin müddətinin uzadılmasının mümkün olmadığı barədə çıxarış əldə edildikdən sonra kredit müəyyən bir müddətdə tam ödənilməlidir.

Müştəri kateqoriyasına görə emitent aşağıdakıları hədəf alır:

-adi kartlar;

-gümüş kartlar;

-qızıl kartlar;

Adi kartlar adi bir müştəri üçün nəzərdə tutulub. Bunlar Visa Classis, Eurocard / MasterCard Mass (Standard) kartlarıdır.

Gümüş kart (Silver, Busines) biznes kartı adlanır və öz şirkətlərinin vəsaitlərini müəyyən hədləribu və ya digər hədd daxilində xərcləmək səlahiyyətinə malik şirkət işçiləri və şəxslər üçün nəzərdə tutulub.

Qızıl kart (Qızıl) daha zəngin müştərilər üçün nəzərdə tutulub.

VISA və Europau sistemlərində yalnız nağd pul almaq məqsədilə bankomatlarda və elektron terminallarda istifadə edilə bilən kartlar mövcuddur: Visa Elektron, Cirrus / Maestro. Onlar hesab balansı qalığı çərçivəsində fəaliyyət göstəririlər, bir qayda olaraq kart sahibinə heç bir kredit verilmir və bu səbəbdən də təhlükəsizlik səviyyəsindən və kredit tarixçəsindən asılı olmayaraq bu kartlar istənilən müştəriyə verilə bilər.

İstifadə xarakterinə görə:

-fərdi bank müştərilərinə verilən fərdi kart "standart" və ya "qızıl" ola bilər;

-hesab üzrə məsul olan ailə üzvünə müqavilə ilə verilən ailə kartı;

-korporativ kart hüquqi şəxsə verilir, bu kart əsasında fərdi kartlar seçilmiş şəxslərə (menecerlərə, baş mühasibə və ya digər rəhbər işçilərə) verilə bilər. Korporativ kart hesabına "bağlı" şəxsi hesablar açılır. Korporativ kart sahibləri deyil, təşkilat özü bank hesabına görə məsuliyyət daşıyır.

Emitent təşkilata mənsubiyyəti üzrə:

- bank və ya banklar konsorsiumu tərəfindən buraxılmış bank kartları;
- qeyri-maliyyə qurumları tərəfindən verilmiş ticarət kartları: ticarət firmaları və ya ticarət firmaları qrupu;

- fəaliyyət sahəsinə birbaşa plastik kartların buraxılması və xidmətləri üzrə infrastrukturun yaradılması daxil olan təşkilatlar tərəfindən buraxılan kartlar.

İstifadə sahəsinə görə:

- universal kartlar, hər hansı bir məhsul və xidmətin ödənişi üçün istifadə olunur;

- xüsusi ticarət kartları, müəyyən xidmət üzrə ödəmə üçün istifadə olunur (məsələn, otel şəbəkələri, yanacaq doldurma məntəqələri, supermarketlərin kartları).

Ərazi mənsubiyyətinə görə:

- beynəlxalq, əksər ölkələrdə etibarlıdır;
- milli, hər hansı bir dövlət daxilində istifadə edilir;
- yerli, dövlətin bir hissəsində idaxilində istifadə olunur, müəyyən bir qurumda etibarlı sayılır.

İstifadə müddətinə görə:

- istənilən vaxt intervalı ilə məhdudlaşdırılır (bəzən uzatma hüququ ilə);
- məhdudiyyətsiz (limitsiz).

Məlumatın karta yazılma üsuluna görə:

- qrafik qeyd;
- qabartma;
- bar kodlama;
- maqnit zolaqlı kodlaşdırma;
- çip;

-lazer qeyd (optik kartlar).

Məlumatların karta yazılmasının ən erkən və sadə forması qrafik qeyd olub və qalmaqdadır. Bu hələ də texnoloji cəhətdən ən inkişaf etmiş kartlar da daxil olmaqla bütün kartlarda istifadə olunur. Əvvəlcə karta yalnız kart sahibinin soyadı, adı və onu təqdim edən emitent haqqında məlumatlar yazılıb. Daha sonra universal bank kartlarında nümunə kimi imza təmin edildi və soyad və ad qabartılmağa başladı (mexaniki olaraq sıxıldı).

Qabartma, kartdakı məlumatların qabartmalı işarələr şəklində tətbiq edilməsidir. Bu, kart ödəmə əməliyyatının üzərində iz qoyaraq əməliyyatın daha sürətlə işlənməsinə imkan yaradır. Karta vurulmuş məlumatlar dərhal slipə köçürülür. Karta vurulmuş məlumatların ötürülməsi üsulu mexaniki təzyiqli deməkdir. Qabartma qrafik qeydi tam olaraq əvəz edə bilmədi.

Barkodlaşdırma - barkoddan istifadə edərək kartdakı məlumatların qeyd edilməsi, maqnit zolağının icadına qədər istifadə edilmiş, lakin ödəmə sistemlərində öz əksini tapmayıb. Barkodlu kartlar, hesablamalara ehtiyac olmayan xüsusi kart proqramlarında olduqca populyardır. Bunun səbəbi bu cür kartların nisbətən ucuz olmasıdır. Bu zaman barkodun daha yaxşı qorunması üçün barkodlar qeyri-şəffaf təbəqə ilə örtülür və infraqırmızı işıqda oxunur.

Maqnetik kartlar adi plastik kartlarla eyni görünüşə sahibdir, yalnız kartın arxasında maqnit zolaq var və sahibinin fotosəkili və imzasının nümunəsi də mümkündür. Qeyd və oxu metodları məişət maqnitofonunda istifadə edilənlərə bənzəyir. Maqnetik zolaq, xüsusi bir oxucu tərəfindən oxunan təxminən 100 bayt məlumat saxlaya bilər. Maqnit zolaqda yazılmış məlumatlar identifikasiya xarakteri daşıyır və heç bir xərc göstəricisi yoxdur.

Kartın ön tərəfində aşağıdakılar göstərilir:

- kart sahibinin adı;
- bank kartının nömrəsi;
- bank filialının kodu;
- bankın adı;

- bu tip kartlarda istifadə edilən elektron ödəmə sisteminin simvolları;
- holoqram ödəmə sisteminin ticarət nişanı.

Holoqram tətbiqetmənin məqsədi, kartın görünüşünü daha cəlbedici etmək və saxtalaşdırmaqdan qorumaqdan ibarətdir. Holoqram ilk dəfə 1985-ci ildə Mastersard sistemində istifadə edilib.

- kartdan istifadə müddəti (altı aydan iki ilə qədər).

Maqnetik kartlar üçün bir çox milli və beynəlxalq standartlar mövcuddur. Ən çox istifadə olunan standart, üç yollu maqnit zolağıdır.

1807813 standartına uyğun olaraq ilk trekdə aşağıdakı məlumatlar qeyd olunur: kart nömrəsi, sahibinin adı, kartın son istifadə tarixi, xidmət kodu (maksimum qeyd uzunluğu - 89 simvol); ikinci trekdə- kart nömrəsi, son istifadə tarixi, xidmət kodu (40 simvola qədər). Xidmət kodu bu kart üçün icazə verilən əməliyyat növlərini təyin edən iki rəqəmli koddur, məsələn: 03 - yalnız bir ATM tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar; 20 - əməliyyatlar emitentdən icazə tələb edir.

Üçüncü trekdə ən çox PIN kodu olur. Standartda müəyyən edilmiş dəyərlərə əlavə olaraq, bəzi digər kodlar maqnit zolağına yazıla bilər, məsələn, PVV (PIN Verification Value) və ya CVC (Card Verification Code). Bu kodlar PIN-i (karta verilən və kartla birlikdə sahibinə verilən gizli nömrə) cihaz tərəfindən müstəqil olaraq yoxlamağa imkan verən kodlardır.

Maqnetik qeyd məlumatların plastik kartlara tətbiqinin ən geniş yayılmış metodlarından biridir. Bu gün VISA, MastegCagd, Europau, Amerisan Express, Diners Club kimi transmilli şirkətlər maqnit kartlarla işləyirlər.

Maqnetik kartlar bir çox mənfi cəhətlərə malik olduğundan ideal bir ödəmə vasitəsi hesab edilə bilməz. Bu cəhətlər aşağıdakılardır:

- zəif istismar (maqnit mühitindəki məlumat asanlıqla məhv edilə bilər);
- məlumatların etibarlı şəkildə yenilənməsi imkanı yoxdur;
- kartın on-line xidmətinə ehtiyac.
- saxtakarlığa qarşı zəif qorunma (bu kartları ya saxta istehsal etməklə, ya da onlardan məlumat çıxarmaqla oğurlamaq, saxta etmək asandır).

Ödəniş kartında ən azı iki mühafizə sahəsinin olması da lazımdır. Ümumiyyətlə kartla nağdsız ödəmə texnologiyasında üç hüquqi şəxs iştirak edir: müştəri, bank və mağaza. Bank karta pul qoyur (kredit verir), mağaza kartdan pul çıxardır (borc verir) və bütün bu əməliyyatlar müştərinin razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Beləliklə, kartdakı məlumatlara giriş və onlardakı əməliyyatlar fərqləndirilməlidir. Bu, kartın yaddaşını fərqli düymələrlə - debet və kreditlə qorunan iki sahəyə bölməklə əldə edilir. Əməliyyatda iştirak edən hər bir şəxsin öz gizli açarı var.

Məlumat sahələrini icazəsiz girişdən qorumaq üçün bu məlumatlara girişə nəzarət etmək məqsədilə sahələr verilir.

Üç növ açar mövcuddur:

I-Key - bankın açarı,

R-Key - kart sahibinin açarı - PIN-kod,

A-Keys - ticarət təşkilatlarının açarları və ya digər tətbiqetmələr.

Bu düymələrin istifadəsi müvafiq sahədən məlumat oxumağa və ya məlumat yazmağa imkan verir. Bir qayda olaraq, bir açarın aktivləşdirilməsi yalnız məlumatı oxumağa imkan verir və bütün açarların bir anda aktivləşdirilməsi onun yazılmasına imkan verir (ИВАНОВА О., 2015: s. 58).

Prinsipcə digər imkanlar həqiqi mikroprosessor kartları ilə açılır, çünki onlar öz daxili məntiqlərinə malikdirlər və əslində mikrokompyuterdirlər.

Karta çoxsaylı xidmət əməliyyatları və təhlükəsizlik vasitələrini özündə birləşdirən xüsusi əməliyyat sistemi daxil edilir.

Mikroçipli plastik kartlar saxtakarlıq və fırıldaqçılıqdan daha yüksək dərəcədə qorunur.

Məlum üstünlüklərə baxmayaraq, belə bir kartın maqnit zolaq kartından çox bahalı olması səbəbindən smart kartlar bu günə qədər məhdud istifadə edilib. Yalnız beynəlxalq ödəmə sistemlərində maqnetik kart fırıldaqçılığından gələn zərərin həddindən çox dərəcədə artdığı və böyüməyə davam etdiyi son illərdə banklar tədricən smart kartlara keçməyə qərar veriblər.

1.3. Nağdsız ödənişlərin yaxşılaşdırılmasında plastik kartların rolu və tədavül mexanizmi

Son onilliklər ərzində alıcı ilə satıcı arasındakı ödəmə sxemi həm ölkədə, həm də xaricdə köklü şəkildə dəyişib. Bankların plastik kartları bu dəyişikliklərə xidmət edir. Bu gün bu, ən çox inkişaf edən hesablaşma vasitələrindən biridir.

Plastik bank kartı, sahibinə məhsul və / və ya xidmətlər üçün nağdsız ödənişlər etmək, habelə bank filiallarında və bankomatlarda nağd pul alma imkanı verən fərdi ödəniş vasitəsidir. Plastik bank kartları, karta xidmət göstərən ödəmə sisteminə daxil olan hər hansı bir bankda, hər hansı bir ticarət və xidmət müəssisəsində bütün dünyada ödəmə və nağd pul çıxarılması məqsədilə qəbul edilir. Plastik kart bank hesabına distant giriş vasitəsi və müştəri identifikasiyası vasitəsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Bundan əlavə, kart sahibinin nağd pul ilə müqayisədə bir sıra müsbət fərqləri mövcuddur.

Bank plastik kartlarının növlərini və imkanlarını nəzərdən keçirək. Beləliklə, artıq qeyd edildiyi kimi, kart hesaba daxil olmaq üçün məlumat daşıyıcısıdır. Kart və onun sahibi haqqında məlumatlar kartın ön tərəfində yazılır və arxa tərəfdəki maqnit zolaqda və ya mikrosirkildə (çipdə) elektron qaydada qeyd olunur. Hər hansı bir əməliyyat həyata keçirərkən terminal, maqnit zolaqdakı və ya çipdəki məlumatları oxuyur. Kartda hansı məlumatların olduğunu nəzərdən keçirək (Şəkil 1 və 2):

Şəkil 1: Kartın ön tərəfi

Mənbə: <https://fincult.info/article/kak-ustroena-bankovskaya-karta1/>

Şəkil 2: Kartın arxa tərəfi

Mənbə: <https://fincult.info/article/kak-ustroena-bankovskaya-karta1/>

Ön tərəfdə emitent bankın adı və ödəmə sisteminin loqosu var. Arxa tərəfdə itirilmiş kartlar və müştəri xidmətinin telefon nömrələri barədə məlumatlar qeyd edilib. Kart xidmət nöqtəsinin məcburi dizayn elementi, kartdakı loqoya uyğun ödəmə sisteminin loqosudur.

Mikroprosessor kartları ödəniş kartı sənayesində mövcud standartdır. Kart haqqında məlumatlar, kartın arxasında yerləşən mikrosirkula (çipə) daxil edilir. Prinsipcə, mikroprosessorlu plastik kartlar adi plastik kartlardır (Şəkil 3).

Şəkil 3: Mikroprosessor (çip) kartları

Mənbə: https://www.pashaprivate.az/financial_services,751/lang,az/

Çip kartları eyni texnologiyalara uyğun olaraq istehsal olunur, lakin məlumatları olan maqnit zolaq əvəzinə kartlara xüsusi bir mikroprosessor quraşdırılır. Belə bir çip əslində kiçik bir kompüterdir.

Çipli plastik kartlar təmaslı və təmassız olmaqla iki yerə bölünür. Məlumatların mikroprosessorlara ötürülməsi üçün xüsusi bir cihazla fiziki təmas tələb olunur. Təmassız çip kartları istifadə edərək bunun qarşısını almaq olar. Bu cür kartların oxuyucu əhatəsində olması və bütün lazımi məlumatları radio siqnalı ilə ötürməsi kifayətdir. Buna görə, təmaslı kartların ömrü təmassız çiplər müddəti qədər deyil.

Çip kartlarının maqnit kartlara nəzərən çox üstünlüklərə sahib olduğu barədə bir fikir mövcuddur. Mikroprosessor kartını adi kartdan ayırmaq çətin deyil: içərisinə metal bir kvadrat lehimlənir, əslində bu bank hesabı haqqında bütün məlumatların saxlandığı çipdir. Ənənəvi plastik kartda bu məlumatlar maqnit zolağında şifrələnir. Cinayət məqsədləri üçün belə bir zolağı düzəltmək asandır, bunun üçün yalnız bir skimmerə ehtiyac var. Skimmer, kartdan məlumat oxuyan xüsusi bir cihazdır. Elektron mikroprosessor daha mürəkkəb bir qoruma alqoritmindən istifadə edir və çipdən gələn məlumatın skimmerlə sürətinin çıxarılması mümkün olmur (Иванов Н.В., 2017).

Dünyada saxta maqnit kartların istehsalı demək olar ki, çox artıb, lakin mikroprosessor kartının saxtalaşdırılması halları hələ qeydə alınmayıb. Maqnetik kartla işlənən əməliyyat həmişə banka ötürülən eyni kart identifikasiya məlumatlarına malikdir. Buna görə sürəti çıxarıla bilir və saxta kart yaradılması mümkün olur. Mikroprosessor kartı fərqli şəkildə işləyir: hər əməliyyat onun üçün xüsusi hazırlanmış kodla təsdiqlənir və hər sonrakı əməliyyat üçün yeni bir kod tələb olunur. Buna görə, artıq başa çatmış əməliyyatların məlumatlarının istifadəsi heç bir mənə daşımır və çipi çoxaltmaq praktik olaraq mümkün olmur.

Hazırda beynəlxalq səviyyədə "təmiz" çip kartlar nadir hallarda istehsal olunur. İndiyə qədər yalnız birləşdirilmiş "plastik" simulyasiya istifadə edilib,

buunlar həm mikroprosessor, həm də maqnit zolaqdan ibarət kartlardır. Bu cür kartlara xidmət göstərmək üçün tam hüquqlu bir infrastruktur olmadığı üçün banklar, yalnız bir mikroprosessorla keçməyə cəsarət etmirlər. Adi plastik kartla müqayisədə yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini nəzərə alaraq bu cür birləşmə kartları nəzəri baxımdan daha baha başa gəlməlidir. Bir bank üçün bir mikroprosessor istehsalı maqnit zolaq kartı verməkdən daha çox xərc tələb edir. Bununla birlikdə, birləşdirilmiş kartlar üçün illik xidmət haqqı adi kartlardan fərqli deyil. Banklar çip üçün əlavə ödəniş tələb etmir və əlavə xidmətlər göstərmirlər.

Hazırda çipli plastik kartları gətirdikcə ənənəvi plastik kartları əvəz edir. Banklar ilk növbədə hek hücumlarına qarşı müqavimət göstərdikləri üçün mikroprosessorlu kartlara üstünlük verirlər. Beləliklə, Avropa Birliyi ölkələrində 2011-ci ilin əvvəlindən əvvəl mikroprosessor kartlarına məcburi keçid təşəbbüsü qəbul edildi. Mikroprosessor kartları verən Belarus banklarının sayı da tədricən artmaqdadır.

Beynəlxalq ödəmə sistemləri arasında ən məşhur və geniş yayılmış kartlar Visa, MasterCard və American Expressdir. Dünyadakı bütün ödəmə kartlarının təxminən 96% -i onların payına düşür.

Milli ödəmə sistemlərinə yerli ad verilir. Məsələn, Belarusiya Respublikasında "BelKart" daxili ödəmə sistemi mövcuddur. Böyük ölkələrdə eyni vaxtda bir neçə daxili ödəmə sistemi işləyə bilər.

Bu cür ödəmə sistemləri həm yerli, həm də beynəlxalq ola bilər. Bənzər xidmətlər təklif edərkən, ödəmə sistemləri bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq kartların buraxılışını həyata keçirmək üçün bir bank, tələb olunan sertifikatı keçməli bir və ya daha çox beynəlxalq ödəmə sistemində qoşulmalıdır. Sistemə qoşulma və kart proqramlarının saxlanması, bank üçün ödəniş sistemi lehinə ödənişlər də daxil olmaqla böyük xərclərə səbəb olur, bu səbəbdən belə bir qərar qəbul edərkən banklar bazar imkanlarını qiymətləndirməlidirlər.

Bu məsələnin çıxış yolu daxili ödəmə sisteminə qoşulmaq ola bilər. Bu bank və onun müştəriləri üçün daha az xərclidir və eyni zamanda ölkənin maliyyə müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Daxili ödəmə sisteminin xüsusiyyətindən biri, xaricdə kartdan istifadə etməyə imkanın verilməsidir. Bu bir tərəfdən kart sahibinin imkanlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən gündəlik istifadəsi üçün daha təhlükəsizdir.

Dövlət üçün plastik kartlar bazarının inkişafı, banklara vəsait toplamaq deməkdir. Bunlar ölkə iqtisadiyyatının böyüməsinə təsir göstərən mənbələrdir. Nağdsız ödənişlər zamanı veridən yayınma halları ola bilər. Buna görə də Milli Bank nağdsız ödənişlərin inkişafına tərəfdardır.

Mütəxəssis hesablamalarına görə, effektiv avtomatlaşdırılmış nağdsız ödəniş sistemi nağd dövriyyəni az qala üçdə birini azaldır. Beləliklə, 01.01.2012-ci il tarixinə respublikada ümumilikdə 3,8 milyondan çox bank kartı dövriyyədə olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşları uzun müddət bank plastik kartının üstünlüklərini dərk etmiş və məhsul və xidmətlər üçün ödəniş edərkən bu kartlardan istifadə etmişlər. Kartlar vasitəsilə təkcə bankomatlardan nağd pul alınmır, eyni zamanda elektron ödəmələrdən istifadə edərək aviabiletlər və otel xərclərini də ödəyirlər. Plastik kart elektron bank xidmətləri sistemində ən populyar ödəniş vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Clobal Insight Inc.-in inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları ilə bağlı araşdırması, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artmasına və böyüməsinə töhfə verən elektron bank xidmətlərinin makroiqtisadi miqyasda istifadəsinin müsbət tərəflərini qeyd edir. Bunlardan biri də istehlak xərclərinin artmasıdır.

Beləliklə, Clobal Insight Inc.-in apardığı hesablamalara əsasən ölkədə mövcud elektron ödəniş payının 10% artması istehlak xərclərinin 0,5% artmasına səbəb olur.

İkinci müsbət məqam xərclərə qənaətdir. Eyni təşkilatın hesablamalarına görə, elektron ödəmələr şəbəkəsi, kağız daşıyıcılara əsaslanan sistemlərlə müqayisədə, ildə ÜDM-in 1% -i səviyyəsində xərclərə qənaət etməyə kömək

edir. Bu səviyyə pul dövriyyəsinin sürətinin artırılması, hesablaşma müddətinin azaldılması və ödəmələrin həyata keçirilməsinin maya dəyərinin azaldılması yolu ilə əldə edilir. Beləliklə, ABŞ-da elektron ödəmələrin istifadəsindən illik 60 milyard dollar, İngiltərədə 10 milyard dollar, Belarusiyada 750 milyon dollar əldə edilə bilər.

Elektron pul köçürmə sistemlərinin üçüncü mübahisəsiz üstünlüyü kapitalın yığılması və nağd pulun bank hesablarına köçürülməsi və ucuz maliyyələşdirmə fondlarının formalaşdırılması yolu ilə iqtisadi inkişaf üçün potensial güclü bir qaynaq yaradılmasından ibarətdir. Beləliklə, Amerika iqtisadçılarının fikrincə, ABŞ-dakı bankların investisiya aktivliyi sayəsində, onların ehtiyat bazasının 10% artması bu ölkədə ÜDM-in ildə 1% -dən çox artmasına kömək edir (Ларкин М., 2015: s.5).

Əməliyyatların tam uçotu ilə əvvəlcədən ödənişli kartlar üzərində qurulmuş sistemlər, vəsaitlərin hərəkəti barədə tam hesab aparmağa imkan verir.

Bu, terminallar vasitəsilə hər bir əməliyyatı izləmək imkanına sahib olan kart emitentləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu kartlar debet və ya kredit kartlarına bənzəyir.

Plastik kartlarından istifadə edərək nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və tənzimləmə bazası aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- beynəlxalq və yerli sistemlərin kartları, həm fiziki həm də hüquqi şəxslər üçün istifadə olunan kredit və debet kartları daxil olmaqla, müxtəlif sistem və növ kartların dövriyyəsinə təşkil etmək məqsədilə hüquqi məkanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi;

- kartların dövriyyəyə kütləvi buraxılması, o cümlədən əhaliyə əmək haqqı üzrə xidmət göstərilməsi üçün ilkin şərtlərin yaradılması;

- kommunal xidmətlər üçün ödənişlər də daxil olmaqla məhsul və xidmətlərin nağdsız ödənişləri üçün vahid məlumat məkanının yaradılması (beynəlxalq və daxili ödəmə sistemlərinin kartlarını qəbul edən bankomatlar, ticarət və xidmət müəssisələrinin vahid şəbəkəsi);

- likvidliyin optimallaşdırılması və bütün növ risklərin azaldılması üçün hesablaşma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud tənzimləmə bazası kart sistemləri çərçivəsində bankların fəaliyyətinin əsas aspektlərini əhatə edir (Крахмалев С.В., 2016: s.31). Lakin kart biznesinin aşağıdakı sahələrini tənzimləyən mövcud sənədləri yenidən nəzərdən keçirmək və yeni sənədlər hazırlamaq lazımdır:

- müəssisələrə iqtisadi dəstək proqramının hazırlanması;
- sənədlərin saxlanması üçün normativ sənədlərin hazırlanması;
- bank olmayan və kombinə edilmiş plastik kartlarla işləmə qaydalarını tənzimləyən normativ sənədlərin hazırlanması və s.

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, plastik kart, öz sahiblərinin məhsul, iş və xidmətlər üçün nağdsız ödənişlər həyata keçirə biləcəyi və ya nağd pul ala biləcəyi bir ödəmə vasitəsidir. Bundan əlavə, plastik kart həm də dövlətin pul siyasətinin təsirli bir vasitəsidir. Plastik kartların geniş miqyaslı tətbiq etməklə dövlət, aşağıdakı maraqları nəzərə alır: banklara vəsaitlərin geniş cəlb edilməsi, mal və xidmətlər üçün nağdsız ödəniş formalarının inkişafı, nağd tədarükün və onun saxlanması xərclərinin azaldılması, qaranlıq iqtisadi dövriyyənin miqyasının azaldılması və istehlak bazarındakı əməliyyatlara nəzarət, eləcə də istehlak kreditləşməsi miqyasının artması.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLAR APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanda nağdsız ödənişlər sisteminin statistik göstəricilərinin təhlili

Banklarda nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsi prosesinin indiki vəziyyətə gəlməsi müəyyən tarixi prosesin nəticəsidir. 1992-ci ildə Milli Bank (hazırda Mərkəzi Bank (MB)) haqqında qəbul olunan Qanuna görə, ödəniş sisteminin stabil fəaliyyətdə olması və maliyyə hesablaşmalarının aparılması üçün lazımı şəraitin formalaşdırılması MB-nin əsas funksiyalarından biri olaraq qəbul edilmişdir.

1997-ci ildə MB tərəfindən BVF-nin texniki yardımını ilə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq Milli Ödəniş Sisteminin (MÖS) formalaşdırılması üzrə islahatların keyfiyyətə yeni yöndə həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

MÖS-ün inkişafı strategiyasını diqqət mərkəzində saxlayaraq, 2001-ci il 16 fevral tarixində Milli Bank tərəfindən Dünya Bankının İnstitusional Quruculuğa Texniki yardım (IQTY) Layihəsinin çərçivəsində “SWIFT”-ə əsaslanan Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) ödəniş sistemi təqdim edildi. Sistemin istifadəsi ilə yanaşı onun idarə olunmasını asanlaşdıran normativ-hüquqi baza və ən müasir texniki avadanlıqları özündə cəmləşdirən Ehtiyat Mərkəzi yaradıldı.

MÖS-ün inkişafının davamında 2002-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən, yeni texnologiyalara əsaslanan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma-Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradıldı və bankların bu sistemdən istifadəsi təmin edildi.

Daha sonra isə, 2008-ci il tarixində Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) istifadəyə verildi. Hansı ki, bu sistem kommunal sektorda aparılan islahatların daha da təsirli olması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ən müasir proqram təminatı və texnologiyaya əsaslanan bu sistemin istismara verilməsi nəticəsində abonentlərə istənilən ödəniş xidmət nöqtəsində kommunal borclar haqqında tam məlumat alma və ödəniş mexanizmləri vasitəsilə ödəniş aparma imkanı yaradıldı.

2012-ci ildə KÖMİS platformasının tərkibində Hökumət Ödəniş platforması (HÖP) formalaşdırıldı. Bu platformanın yaradılmasında məqsəd KÖMİS-in

infrastrukturundan daha effektiv istifadə, əhali və iqtisadi subyektlərin arasında nağdsız hesablaşma prosesinin genişləndirilməsi və regionlarda maliyyə xidmətlərinə çıxışın təmin olunması idi. Belə ki, portal vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş şəkildə vergi, rüsum, icarə və başqa büdcə ödənişlərinin, eləcə də kommunal, rabitə və digər kütləvi xidmətlərdə ödənişlərin toplanılma prosesi təmin olundu.

MÖS-ün inkişafı yönündə aparılan islahatların davamı olaraq 2016-cı ildə rezident bankların emissiya etdiyi ödəniş kartları ilə aparılmış əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Banklararası Kart Mərkəzi (BKM) istismara verildi (<https://www.cbar.az/>).

Rəqəmsal bankçılıq sistemində ödənişlərin həyata keçirilməsi prosesi texnoloji təkmilləşmənin sayəsində mümkün olmuşdur. Hazırkı dövrdə həyata keçirilən rəqəmsal əməliyyatlar əsasən bankomatlar və POS-terminallar vasitəsilə həyata keçirilir.

Cədvəl 1-i nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Bakıda 2020 - ci ildə bankomatların sayı 2018 və 2019 - cu ilə nisbətən artmış, pos terminallarda isə 2018 və 2019-cu illərə nisbətən 2020 - ci ildə azalma müşahidə olunmuşdur. Diqqət yetirsək, görürük ki, pos terminallar və bankomatların 2016-2017-ci illər üzrə ümumi say statistikasında azalma var. Bunun əsas səbəbi 2015-ci il devalvasiyasından sonra “Texnika bank”, “Azərbaycan Kredit Bankı”, “Deka Bank”, “Qafqaz İnkişaf Bankı”, “Zamin Bank” “Bank Standart”, “Bank of Azerbaijan”, “Atrabank”, “Kredo Bank”, “Dəmirbank” və “Parabank”ın fəaliyyətini dayandırmasıdır. 2020-ci ildə isə, AR MB-nin qərarları ilə “Atabank” ASC, “NBCBank” ASC, “Amrah Bank” və “AGBank” ASC-yə müvəqqəti inzibatçılar təyin edilmiş, bu bankların idarəsi üzrə bütün səlahiyyətlər, eləcə də bank səhmdarları ümumi yığıncağının səlahiyyətləri inzibatçılara keçib. Bankomatların sayının 2020-ci ildə sayının 68 ədəd artması isə, bəzi bankların bağlanması baxmayaraq rəqəmsal bankçılığa bankların verdiyi önəmin bariz nümunəsidir.

Cədvəl 1: Bankomatlar və Pos-terminallar (dövrün sonuna)

Tarix	Bankomatlar	o cümlədən:		POS terminallar	o cümlədən perakəndə ticarət, işə və digər xidmət müəssisələr			
		Bakıda	Regionlarda		Cəmi	cümlədən Bakıda	Bakıda	Regionlarda
2006	1080	655	425	2070	1576	1436	1719	351
2007	1317	820	497	5309	4653	4470	4871	438
2008	1515	867	648	8124	7367	6968	7397	727
2009	1694	959	735	8657	7854	7429	7871	786
2010	1892	1053	839	7872	6978	6554	7069	803
2011	2132	1179	953	13220	11714	11169	12153	1067
2012	2260	1263	997	36860	35035	32386	33629	3231
2013	2422	1366	1056	33285	31859	28090	28940	4345
2014	2608	1471	1137	73013	71553	49187	50050	22963
2015	2694	1502	1192	80301	78762	47985	48944	31357
2016	2454	1322	1132	71806	70913	39654	40518	31288
2017	2431	1308	1123	65471	64224	36414	37068	28403
2018	2502	1329	1173	66110	64715	38202	38962	27148
2019	2647	1421	1226	67468	65971	40095	40898	26570
2020	2715	1429	1286	57120	55796	36901	37627	19493

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
<https://www.cbar.az/>, 01.01.2021

Tədqiqat çərçivəsində reqressiya analizi tərtib olunmuşdur. Bu hissədə lisenziyası ləğv edilmiş bankların bankomat və POS terminalların sayının azalması ilə əlaqəsinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 2: Lisenziyası ləğv edilmiş bankların bankomat və POS terminalların sayının azalması ilə əlaqəsinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması

İllər	Sayı	Bankomatlar	POS terminallar
2015	-2	2694	80301

2016	-8	2454	71806
2017	-1	2431	65471
2018	0	2502	66110
2019	0	2647	67468
2020	-4	2715	57120

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Korrelyasiya göstəricilərində qarşılıqlı təsir gücünü xarakterizə edir. Korrelyasiya modelinin cəmlənməsi həqiqi son xüsusiyyətlərə təsir göstərir.

Cədvəl 3: Korrelyasiya modelinin hesablanması nəticələri

Regression Statistics							
Multiple R	0,846068						
R Square	0,715832						
Adjusted R Square	0,526386						
Standard Error	2,121162						
Observations	6						
Dispersion							
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>		
Regression	2	34,00201	17,001	3,778563	0,151483		
Residual	3	13,49799	4,49933				
Total	5	47,5					
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 98,0%
Intercept	-2,59568	1,022284	-2,5391	0,084746	-5,84905	0,657682	- 5,84905
Bankomatlar	0,016616	0,008352	1,989496	0,140753	-0,00996	0,043196	- 0,00996
POS terminallar	7,57E-05	0,000168	0,450459	0,682943	-0,00046	0,000611	- 0,00046

Mənbə: Müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Korrelyasiya əlaqəsi zamanı iki şərtlə qarşılaşırıq. $F(x, y) = 0$ olarsa, x və y kəmiyyətləri arasında heç bir əlaqə yoxdur. Ancaq $f(x, y) = 1$ olarsa, kəmiyyətlər arasında xətti funksional asılılığın olduğu və bunların əlaqəli olduğu deyilir. Korrelyasiya təhlili lisenziyası ləğv olunan banklar və bu prosesin təsir etdiyi amillər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Korrelyasiya modelinin

hesablanması nəticələri cədvəldə təqdim edilmişdir. Tənliyimiz mürəkkəb olduğundan Excel-də həll edilmişdir.

Bu vəziyyətdə $R^2 = 0,715832$ əmsalı bankların bağlanması orta səviyyədə yüksək təsirinə göstəricisidir. Təhlil olunan funksiyada 71,58% dəyişikliyin müstəqil dəyişənlərin təsiri ilə olduğunu göstərir. Gözlənilməz amillərin təsiri 28,42%-dir. Əməliyyatlar nəticəsində aşağıdakı nisbətlər tapıldı:

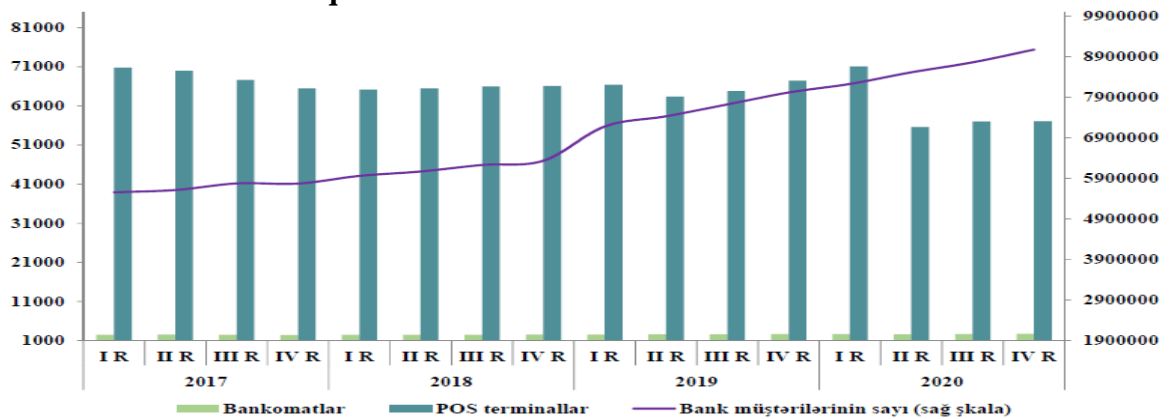
$$a_0 = -2,59568; a_1 = 0,016616; a_2 = 7,57E-05$$

Aranan regresiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$Y = -2,59568 + 0,016616x_1 + 7,57E-05x_2$$

-2,59568-a bərabər olan müstəqil bir üzv olan a_0 , formal olaraq bütün amillərin sıfır dəyərində bağlanmış bankların ümumi dəyərini əks etdirir. Lakin, ehtimal ki, ilkin məlumat dəstində oxşar nümunələr yoxdur. Buna görə a_0 , optimal proqnozlar əldə etmək üçün lazım olan köməkçi miqdarını nəzərə almalıdır. a_1 , a_2 , a_3 korrelyasiya əmsalları hər dəyişənin illik istehsal səviyyəsində təsvir olunma dərəcəsini xarakterizə edərsə, bütün digər müstəqil dəyişənlər dəyişməz qalır. Burada alınan əsas nəticə odur ki, bankların bağlanması $7,57E-05$ göstəricisi ilə POS terminallara öz təsirini göstərir.

Diagram 1: Bankomatlar və Pos-terminallar

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

Diagramın təhlilindən gördüyümüz kimi, 2019 və 2020 - ci illərdə bank müştərilərinin sayı artsa da pos terminalların sayı azalmışdır. Bunun səbəbi

bankların elektron bank sisteminə üstünlük verməsi və bütün əməliyyatların elektron qaydada həyata keçməsi ilə əlaqədardır.

Cədvəl 4: Debet və kredit kartları ilə həyata keçirilən əməliyyatlar

İl, ay	Ödəniş kartları ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Döviyyədə olan ödəniş kartlarının ümumi sayından:				Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların		Debet kartları ilə aparılan əməliyyatların		Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların	
		Debet kartları			Kredit kartları	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat
		Sosial kartlar	Əmək haqqı kartları	Digər							
2010	4231	2427	1260	410	134	46502	6056	44218	5430	2286	626
2011	4580	2522	1330	547	181	50954	7230	48129	6457	2824	773
2012	5008	2560	1361	679	408	57169	8827	52976	7760	4193	1067
2013	5673	2505	1437	788	942	67810	10297	57326	8565	10484	1732
2014	5965	2426	1444	794	1302	79228	11870	62011	9524	17217	2347
2015	5659	2451	1467	732	1010	85218	12472	67739	10185	17479	2287
2016	5334	2552	1521	630	631	83383	12781	72713	11028	10670	1752
2017	5800	2535	1827	815	623	96770	14729	87182	13262	9588	1467
2018	6511	2522	2040	1089	860	117644	17773	103931	15835	13703	1940
2019	7266	2383	2316	1769	797	162285	23241	143440	21641	18846	1600
2020	9230	3443	2501	2193	1093	226455	28951	194726	27098	31730	1852
01	7713	2707	2355	1822	829	15523	1887	13182	1727	2341	160
02	7832	2723	2347	1872	890	16028	2216	13842	2069	2185	147
03	7855	2754	2334	1837	930	18537	2673	16134	2512	2403	161
04	8069	3024	2333	1835	877	15668	1939	13697	1832	1971	107
05	8471	3430	2324	1805	912	18177	2325	15790	2192	2387	133
06	8664	3505	2397	1813	949	18565	2309	15906	2169	2659	140
07	8793	3501	2427	1880	985	19274	2682	16848	2553	2426	129
08	8761	3379	2432	1932	1018	20650	2484	17902	2325	2749	159
09	8967	3408	2473	2029	1057	20549	2425	17441	2246	3109	179
10	9126	3424	2480	2156	1066	19097	2379	16263	2222	2834	156
11	9140	3425	2496	2146	1073	20436	2474	17290	2295	3146	179
12	9230	3443	2501	2193	1093	23951	3158	20431	2956	3520	202

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

Cədvəldən aydın şəkildə görürük ki, ödəniş kartlarının ümumi sayı 2019 - cu ildə 7266 ədəd olduğu halda, 2020 - ci ilin son ayında 9230 ədəd olmuşdur. Kartların sayının artması təbii olaraq elektron ödənişlərə, eləcə də debet və kredit kartları ilə həyata keçirilmiş əməliyyatlara da təsir etmişdir. Belə ki, 2019 - cu ildə ümumi olaraq 162285 kart əməliyyatı olmuşdursa, 2020 - ci ildə bu göstərici xeyli artaraq 226455 olmuşdur.

Cədvəl 5: Sürətli pul köçürmələri

İl, ay	Sürətli pul köçürmə sistemləri						
	Banka daxil olmalar			Bankdan kənara köçürmələr			
	Sayı, ədəd	min	Məbləği, mln.manat	Bir ödənişin məbləği, manat	Sayı, min ədəd	Məbləği, mln.manat	Bir ödənişin məbləği, manat
2009	1295,3		722,2	557,5	326,9	149,1	456,0
2010	1627,9		876,9	538,7	447,9	306,6	684,6
2011	1834,7		1046,2	570,2	464,8	416,4	895,9
2012	2082,3		1245,8	598,3	695,6	542,5	779,9
2013	2526,1		1565,5	619,7	985,9	779,6	790,8
2014	2626,8		1634,2	622,1	1306,9	979,7	749,6
2015	2280,2		1251,2	548,7	1278,4	800,8	626,4
2016	2284,8		1455,1	636,9	974,8	618,4	634,4
2017	2568,7		1812,3	705,5	982,0	627,7	639,2
2018	2918,9		1952,6	669,0	1068,5	662,5	620,0
2019	3251,9		2092,1	643,4	1320,9	927,7	702,3
2020	2223,7		1636,6	736,0	981,6	803,7	818,8
01	229,4		154,7	674,5	122,3	70,4	575,7
02	220,4		157,3	713,7	100,5	87,6	872,1
03	185,6		112,7	607,1	86,7	67,9	783,8
04	101,4		73,7	726,9	53,6	46,4	864,6
05	124,1		94,0	757,6	61,3	51,4	839,0
06	190,4		155,8	818,5	79,3	66,4	837,2
07	197,4		154,4	782,3	78,8	65,8	835,0
08	198,9		148,1	744,4	82,3	71,0	862,6
09	207,9		154,1	741,0	87,3	74,8	857,5
10	192,0		140,2	730,1	75,4	67,8	899,4
11	178,5		142,5	798,4	73,3	68,3	932,2
12	197,6		149,0	754,0	81,0	66,0	814,4

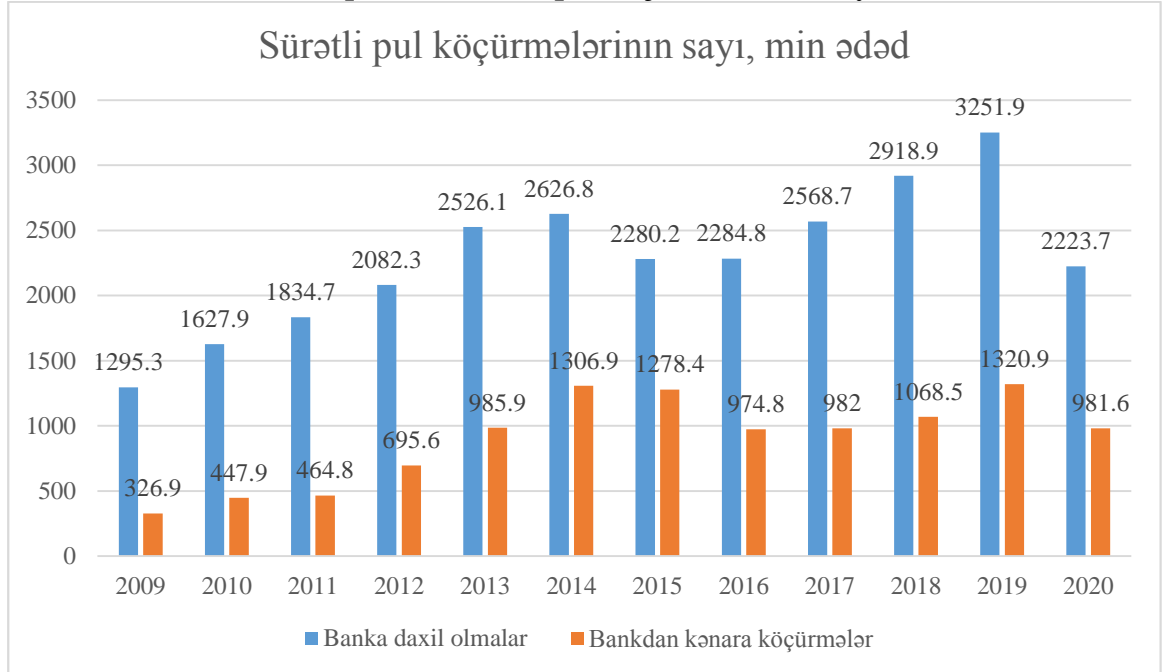
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

2020 - ci ildə pandemiya dövründə bildiyimiz kimi, elektron ödənişlərin sayı artmışdır. İnsanlar yemək, geyim və sair kimi ehiyyaclarını elektron sifarişlər və ödənişlərlə həyata keçirmişdirlər. Ancaq rəqəmsal ödənişlərin sayının artması onların həcmi artırmamışdır. Bu amilin səbəblərindən biri kimi vətəndaşların əvvəllər pos terminallarla etdikləri ödənişləri 2020-ci ildə elektron formada etmələri və iqtisadi durğunluq, insanların əmək haqqılarının bu il ərzində azalması və ya iş yerlərinin bağlanması insanların xərcləmələrinə də təsir etmələrini göstərmək olar. Digər bir əsas səbəb isə kartların növlərini araşdırdıqda ortaya çıxır. Pandemiya ilə əlaqəli bir sıra iş yerləri bağlanmış yaxud fəaliyyətlərini müvəqqəti şəkildə dayandırmışlar. Burada isə dövlətin dəstəyi məsələsi göz önünə çıxır. Belə ki, sosial

kartların sayının 2020-ci il ərzində 2019-cu ilə nəzərən 1.964.000 ədəd artması əsasən pandemiya dövründə hökumət tərəfindən vətəndaşlara verilən sosial kartların sayının artması ilə əlaqədardır. Buna görə də kartlar üzrə yerinə yetirilən əməliyyatların sayı artsa da, həcmi artmamışdır.

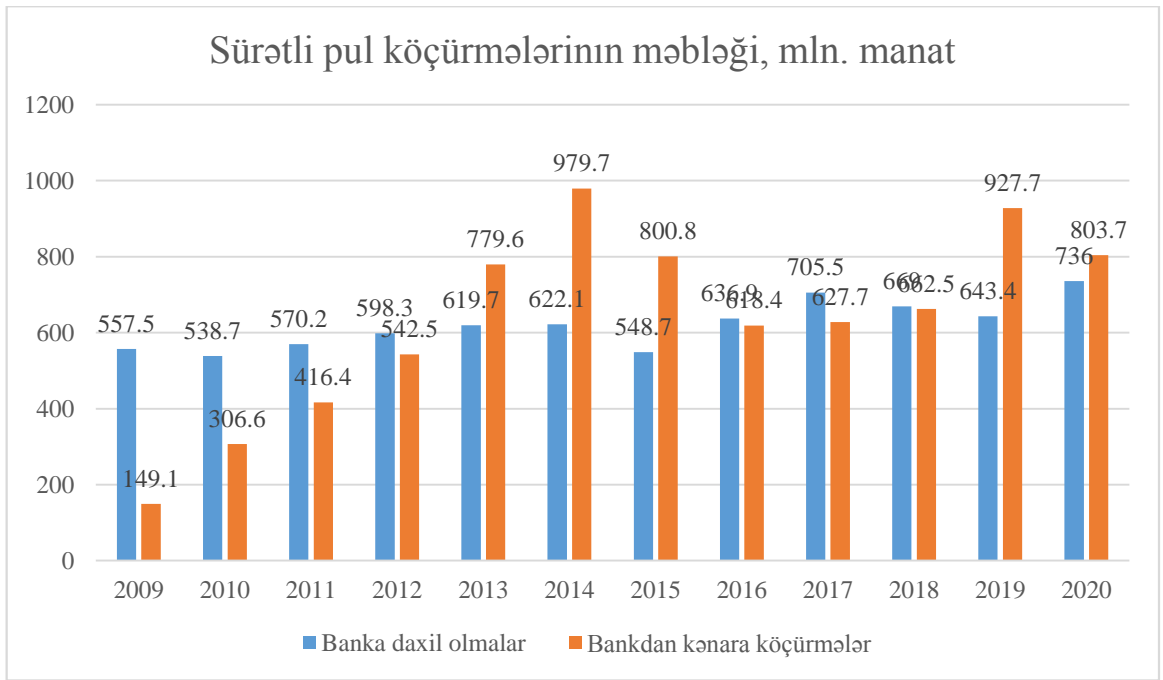
Diaqram 2: Sürətli pul köçürmələrinin sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

Cədvəldən və diaqram 2-dən gördüyümüz kimi, banklardakı sürətli pul köçürmələrinin sayında istər banka daxil olmalar, istərsə də, bankdan kənara köçürmələrdə manatın devalvasiyasının və onun yaratdığı problemlərin əhalinin gəlirlərinin xərclənməsindəki təsirini müşahidə edirik. Eləcə də, bəzi bankların lisenziyasının ləğv edilməsi say baxımından bəzi illərdə yaşanan azalmaların izahı kimi qəbul edilə bilər. Sürətli pul köçürmələrinin (banka daxil olan) sayı 2019 -cu ildə 3251,9 olduğu halda, 2020 - ci ildə 2223,7 olmuşdur. Bu azalma həmçinin ödənişlərin ümumi məbləğində də özünü göstərmişdir. Belə ki, 2019 - cu ildə köçürmələrin ümumi məbləği 927,7 mln. manat, 2020 - ci ildə isə 803,7 mln. manat olmuşdur. Bu azalmaya səbəbin 2020-ci ildə özünü göstərən iqtisadi durğunluq olduğunu qeyd edə bilərik.

Diaqram 3: Sürətli pul köçürmələrinin məbləği

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 508 nömrəli 26 sentyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi Dövlət Proqramı” nda Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biri innovativ ödəmə həllərini özündə əks etdirən rəqəmsal ekosistem yaratmaqdır.

Ölkədə rəqəmsal ödənişlərin ekosisteminin yaradılması istiqamətində son illərdə görülmüş işlər nəticəsində kontaktsiz ödənişlərin infrastrukturunda əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Belə ki, dövriyyədə olan ödəniş kartlarının 26%-i (2,3 milyon ədəd) və POS-terminalların 53% - i (29,5 min ədəd) kontaktsiz ödənişləri dəstəkləyir (https://www.cbar.az/press-release-2707/odnis-kartlari-il-apanlan-tmassiz-mliyyatlarin-limiti-yuksldilmisdir,_2020). Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2018-ci ilin analoji dövrü ərzində bu göstəricilər müvafiq olaraq 7% (409 min ədəd) və 32% (21 min ədəd) təşkil edib.

Xüsusilə bütün ölkələrdə olduğu kimi, pandemiya da rəqəmsallaşmaya, təmassız ödənişlərə, elektron kommersiyaya, elektron bankinq xidmətlərinə tələbat Azərbaycanda daha da aktuallaşmışdır. Virusun pandemiya zamanı səthə toxunaraq yayılması əhəlinin POS-terminala toxunmadan təmassız ödənişlərə üstünlük

verməsinə gətirib çıxardı. Əhalinin pandemiya zamanı təmassız ödənişlər etmək qabiliyyətini artırmaq üçün dünyanın bir çox ölkələrində PİN-kod daxil etmədən kontaktsiz kartlarla nağdsız əməliyyatlara limitlər artırılıb. Analoji təcrübədən istifadə edərək, Mərkəzi Bank cari 50 (əlli) manatdan 100 (yüz) manata qədər pin-kod daxil etmədən kartlar üzrə təmassız ödənişlər limitini artırıb. İstehlakçıların gündəlik təmassız ödənişləri daha rahat, sürətli və təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirmək imkanları nəticəsində genişləndi.

Ölkədə təmassız kartlar infrastrukturunun genişləndirilməsi strategiyasına uyğun olaraq, Mərkəzi Bank yaxın gələcəkdə bütün bank kartları və POS-terminallar üzrə təmassız ödənişlərin dəstəklənməsi üçün bank sektoru ilə qarşılıqlı əlaqələri davam etdirəcək (https://www.cbar.az/press-release-2707/odnis-kartlari-il-aparilan-tmassiz-mliyyatlarin-limiti-yuksldilmisdir_2020).

2.2. Plastik kartlarla bank əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin nağdsız dövriyyə ilə əvəz olunması, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin və əhalinin elektron ödəniş sistemlərindən daha fəal istifadə etməsi müasir dövrümüzün real tələblərindən biridir. Digər tərəfdən, plastik kartlardan istifadə vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasına, əməliyyatların şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə, vergi ödəyicisi olan sahibkarların maliyyə sanksiyaları ilə üzləşmə riskinin aradan qalxmasına gətirib çıxarır.

İndiki dövrdə 200 ölkədən çoxu ödəniş dövriyyəsində plastik kartları istifadə edirlər. Bu, plastik kartların bank işində baş verən texnoloji inqilabın vacib elementi olması haqqında nəticəyə gəlməyə icazə verir. Məhz plastik kartlar bir sıra hallarda elektron bank və digər sistemlərin əsas elementi kimi çıxış edir. Onlar Qərbin sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrinin pul dövriyyəsinin təşkilində “ən qabaqcıl mövqeləri tutaraq”, çekləri və çek kitabçalarını tədricən sıxışdırmışlar. Hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulan bütün plastik kartlar:

- şəxsi kartlar,

- korporativ kartlara bölünür.

Banklar şəxsi kartlarını fərdi şəxslərə: tədiyyə qabiliyyətli müştərilərinə, eləcə də onların kredit tarixinin təhlilindən sonra və bu bankda onlar tərəfindən cari hesabın açılmasından sonra və ya sığorta depozitinin köçürülməsindən sonra digər şəxslərə də verir. Korporativ kartlar hüquqi şəxslərə onların tədiyyə qabiliyyətinin təhlilindən sonra həmin şəxslərin zəmanəti və təminatı altında təqdim olunur. Kartı alan təşkilatın əməkdaşları da korporativ kartlardan istifadə edə bilirlər.

Cədvəl 6: Azərbaycanda debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar

İl	Ödəniş kartlarının ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Dövrüdə olan ödəniş kartlarının ümumi sayı		Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı	
		Debet kartları	Kredit kartları	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln. manat
2010	4231	4097	134	5239	755
2011	4580	4399	181	5068	771
2012	5008	4600	408	5753	926
2013	5673	4731	942	1149	5185
2014	5965	4663	1302	1245	5483
2019	6049	4785	1264	1053	4689

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

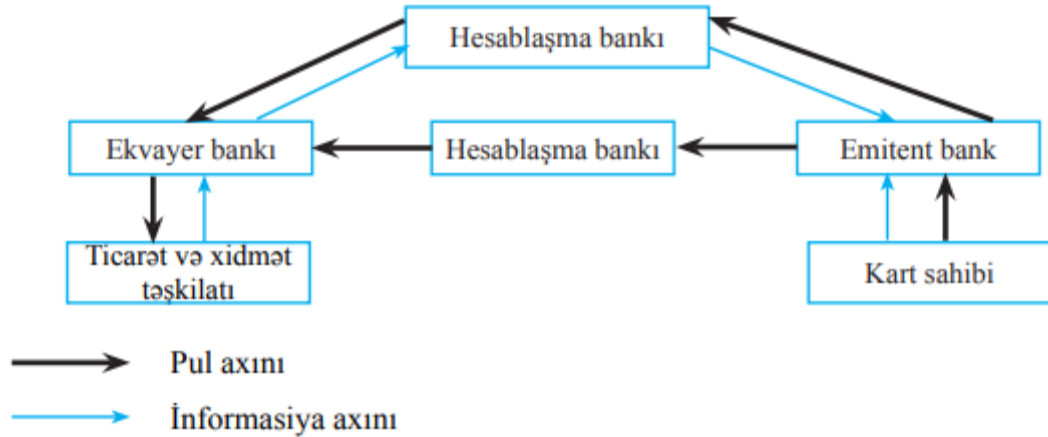
<https://www.cbar.az/> , 01.01.2021

Azərbaycanda kredit və debet kartları üzrə əməliyyatların həcmi 2019-cu ildə 1,911 milyona çatacaq. Son bir ay ərzində bu göstərici 0,4 faiz artmışdır. APA-Economics-in hesablamalarına görə, Azərbaycan Mərkəzi Bankının dərc etdiyi göstəricilər əsasında debet və kredit kartları üzrə əməliyyatların həcmi ilin əvvəlindən 4,1 faiz, ötən il ərzində isə 35,4 faiz artmışdır. Kredit kartları vasitəsilə 14.141 milyon əməliyyat həyata keçirilmişdir. Bu rəqəm son ay ərzində 3,4 faiz, ilin əvvəli ilə müqayisədə 21 faiz, ötən il ərzində isə 48 faiz artmışdır.

Ümumiyyətlə, oktyabrın 1-nə olan vəziyyətə görə, ölkədə 7,267 milyon nəfər var idi. Azərbaycanın bəzi bankları Visa International və Master Card International beynəlxalq ödəniş sistemlərinin xüsusi kartlarını yalnız internetdə mal və xidmətlərin ödənilməsi üçün buraxırlar. Bu kartların maqnit zolağı və ya PİN-kodu olmadığı üçün onlardan bankomatlardan nağd pul çıxarmaq və ya mağazalardan alınan malların ödənilməsi üçün istifadə etmək mümkün deyil. Bu kartlar yalnız

debet rejimində işləyir. Hər hansısa başqa plastik kartda olduğu kimi internet kartlarda da universal və təkrarsız 16 işarəli nömrə, ad, kartın qüvvədə olduğu müddətin bitəcəyi tarix, həmçinin InterCardın üz hissəsində göstərilən xüsusi üç işarəli CVV2/CVC2 kodu var.

Şəkil 4: Plastik kartlarla həyata keçirilən hesablaşmaların sxemi.

Mənbə: Shen, P. (2017). 157 pp

Hal-hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən banklar tərəfindən beynəlxalq kart təşkilatlarından “Visa Int.”, “MasterCard Worldwide”, “American Express”, “Diners Club” kimi təşkilatlara məxsus beynəlxalq ödəniş kartları və həmçinin lokal ödəniş kartları emissiya olunur.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ PLASTİK KARTLARLA ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanca müasir nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bütün sahələrdə modernləşən və dinamik inkişaf edən Azərbaycan, hazırda müasir dünyada tətbiq olunan yeniliklərdən səmərəli istifadə etmək üçün iqtisadi həyatın bütün sahələrində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etməyə çalışır. Hökumət müasir mexanizmlərdən istifadə edərək cəmiyyətdəki mənfi hadisələrə, o cümlədən vergidən yayınma və korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirmək niyyətindədir. Nağdsız ödənişlər sisteminin inkişafı, nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsi cəmiyyətdə maliyyə sabitliyini qorumaq baxımından da zəruridir.

Son illərdə Azərbaycan biznes və maliyyə strukturlarında şəffaf mexanizmlərin tətbiqi üçün ardıcıl tədbirlər görmüşdür. Məqsəd, ilk növbədə, vətəndaşları plastik kartlardan istifadəyə təşviq edərək nağdsız dövriyyəni inkişaf etdirməklə iqtisadi sahədə hesabatlılığı və şəffaflığı təmin etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-də nağdsız dövriyyənin həcmi Baltikyanı ölkələrdə 40-45%, Rusiya Federasiyasında 30%, Azərbaycanda isə bu rəqəm cəmi 10-15% -dir.

Qeyd edək ki, 23 dekabr 2016-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının mülki dövriyyəsi iştirakçıları arasında işin şəffaflığının və qarşılıqlı hesablaşmaların təmin edilməsi, bankın inkişafının sürətləndirilməsi, nağd ödənişlərin nağdsız ödənişlərlə əvəz edilməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması barədə fərman imzaladı.

Qanuna görə, nağdsız ödənişlər bir şəxsin bank hesabından xarici şəxsin bank hesabına (ödəmə kartları, ödəmə tapşırıqları və s.) və ödənişlərin (mobil telefonlar, kompüterlər) köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilən hesablaşmalardır. Bundan əlavə, yaxın gələcəkdə nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi planlaşdırılır ki, bu da “2016-cı ildə vergi islahatının istiqamətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının təsdiq edilməsinə və vergi inzibatçılığının inkişafına təsir göstərəcəkdir.

Ölkəmizdə nağd ödənişlərdə məhdudiyyətlərin qoyulması zərurəti çoxdan bəri müzakirə edilsə də, 2017-ci ildən bu məsələ real çərçivələrə salındı. Bunlardan biri nağdsız ödənişlər, xüsusən də müxtəlif vergi və rüsumlar, dövlət və sosial ödənişlər, həmçinin orta və iri vergi ödəyicilərinin əmək haqqı tələbidir. Əlavə olaraq, ƏDV

məqsədləri üçün qeydiyyatata alınan ticarət və ictimai iaşə sahəsindəki fəaliyyətlər və 200.000 manatı aşan vergi tutulan əməliyyatlar üçün ayda 30.000 manat, digər vergi ödəyiciləri üçün ayda 15.000 manata qədər məhdudlaşdırılır.

Həmçinin, banklardan nağd pul çıxarılmasını məhdudlaşdırmaq üçün banklar və milli poçt operatorları hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən bank hesablarından nağd pul çıxarılması üçün sadələşdirilmiş 1 faiz vergi tutulur. Nəzərə çatdıraq ki, bank hesablarından nağd pul çıxararkən, vətəndaşlar üçün deyil, yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri üçün qanun 1 faiz sadələşdirilmiş vergi tətbiq edir.

Gördüyünüz kimi, bu dəyişikliklər müəssisələri əməliyyatlarının əksəriyyətini nağdsız şəkildə aparmaq məcburiyyətində qoydu ki, bu da şübhəsiz dövriyyənin şəffaflığı və vergi bazasının genişləndirilməsi üçün çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, mənfi ictimai qorxulara qarşı, xüsusilə korrupsiyaya qarşı mübarizədə ən təsirli vasitələrdən biri nağdsız ödəniş sisteminə keçidi təmin etməkdir. Post-neft dövrünə keçid - ölkənin sürətli sosial-iqtisadi modernləşməsi Azərbaycanda iş fəaliyyətinə şəffaf maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi zərurətinə səbəb oldu. Bu reallığı nəzərə alan Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş iclasında ölkənin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, artması baxımından nağd ödəniş sistemindən nağdsız ödənişlərin olduğunu bildirdi. dövlət büdcəsi gəlirləri, çevik və şəffaf maliyyə alətləri tətbiq edərək sistemə keçidin əhəmiyyətini vurğuladı.

Nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafı Azərbaycanda maliyyə və bank sisteminin inkişafı, cəmiyyətdə şəffaf maliyyə mexanizmlərindən istifadə və vergi bazasının genişləndirilməsi baxımından vacibdir. Yəni hər bir vətəndaş plastik kartlarla artıq ödəmə riskindən qurtulur. Nəticədə korrupsiya və rüşvət halları istisna olunur. Müxtəlif ticarət və ictimai iaşə obyektlərində vergidən yayınma hallarının qarşısı alınır və büdcə gəlirləri artırılır. Nəticədə iqtisadiyyat güclənir, büdcə təşkilatlarında çalışan vətəndaşların sosial rifahı güclənir.

Son illər Azərbaycanda nağdsız ödənişlərdə artım, müvafiq dövlət qurumları, ilk növbədə Mərkəzi Bank, vergi orqanları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin və təhsil fəaliyyətinin uğurlu nəticəsidir. Ölkədə fəaliyyət göstərən banklarla birlikdə ticarət, xidmət və ictimai iaşə obyektlərində POS-terminalların quraşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, texniki və informasiya və maarifləndirmə işləri də həyata keçirilir. Beləliklə, gələcəyin əsas vəzifələrindən biri də nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, eyni zamanda dövlət qurumlarına vergi, rüsum, icarə və digər ödənişlərin birbaşa ödənilməsi yolu ilə nağdsız nağd pul axınının minimuma endirilməsi üzrə işləri genişləndirməkdir.

Nazirlər Kabinetinin 4 oktyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycanda POS terminalların quraşdırılması, istifadəsi və tətbiqi qaydaları"na əsasən, ölkədə POS terminalların quraşdırılması prosesi 2020-ci ilin sonuna qədər gücləndirilmiş şəkildə təşkil edilib.

Sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsində iqtisadi həyatın bütün sahələrində nağdsız ödəniş sisteminin tətbiqi ciddi zərurətə çevrilmişdir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər yaxın illərdə bu sahədə ciddi dəyişikliklərin aparılacağını əminliklə deməyə ciddi əsas verir. Hökumət müasir mexanizmlərdən istifadə edərək cəmiyyətdəki mənfi hadisələrə qarşı mübarizəni, o cümlədən vergidən yayınma və korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirmək niyyətindədir.

Nağdsız hesablaşmaların yaxşılaşdırılmasında xüsusi yer nağdsız ödənişlərin aparılmasında yeniliklərin geniş tətbiq olunmasıdır.

Bu sahədəki yenilikçi dəyişikliklərin mahiyyəti belə ümumiləşdirilə bilər:

- yeni və ənənəvi texnologiyalar və vasitələrin birləşməsi ilə “çoxkanallı fəaliyyət”;
- özünəxidmət;
- Distant xidmət;
- İnternetdən istifadə (bank hesabının idarə olunması üçün virtual bankçılıq və maliyyə texnologiyaları);

- Çağrı mərkəzlərinin yaradılması;

–Yeni texnologiyalara əsaslanan yeni bank məhsullarının (xidmətlərin) təmin edilməsi.

Nağdsız hesablaşmaların inkişafındakı müasir tendensiyalar müasir informasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı ilə əlaqədardır və yeni ödəniş təlimatları formalarının inkişafına deyil, istifadəsinə əsaslanan nağdsız pul dövriyyəsi mexanizminin yaradılmasına əsaslanır.

Buna görə, ödəmə alətlərinin daşıyıcıları elektron impulslar və disketlər olduqda, müxtəlif rabitə sistemlərindən: poçt, teleqraf, teletayp, teleks və digərlərindən, həmçinin elektron rabitədən istifadə edərək nağdsız hesablaşma əməliyyatlarını daha da inkişaf etdirmək çox vacibdir.

Bir çox ölkədə bu gün İT texnologiyalarından geniş istifadə olunur və elektron bankçılıq inkişaf edir. Bu xidmətlər müştəriyə müxtəlif telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edərək hesablarını uzaqdan idarə etmək imkanı verir. İnternet bankçılıq sənayesi bir neçə ildir ölkəmizdə mövcuddur. Müasir dünyanın tələblərindən biri kimi, maliyyə və bank sektorunda rəqəmsallaşmaya keçid, yeni texnoloji alətlərin və üstünlüklərin tətbiqi, eləcə də bütövlükdə sektorun elektronlaşdırılması hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək hədəfləri arasındadır.

Bu gün prioritet sahələrdən biri maliyyə və bank xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına keçiddir. Burada əsas məqsəd son texnoloji inkişaflardan istifadə edərək əhaliyə xidmət göstərməkdir. Rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi ilə maliyyə xidmətləri həm fərdlər, həm də müəssisələr üçün daha geniş auditoriya üçün daha əlçatan və əlçatan olacaqdır. Xüsusilə pandemiya dövründə insanların bu sahəyə ehtiyacı artdı. İnsanlar evdən və ya mobil telefondan maliyyə xidmətləri əldə etməyə ehtiyac duyurlar. Bu vəziyyətdə vətəndaş üçün xidmət daha sürətli, daha şəffaf və daha rahat olur. Banklar üçün rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi gəlirliliyi də artırır. Çünki müxtəlif müasir xidmətlərdən istifadə nəticəsində daha geniş müştəri bazası yaranır. Banklar müştəriyə elektron qaydada hesab çıxarışları almağa, başqa

bir bankdakı istənilən hesaba pul köçürmələrinə, habelə xüsusi şablonlardan istifadə edərək kommunal ödənişlər etməyə, rabitə hesablarını ödəməyə imkan verir.

Rəqəmsallaşmanın özü bir keçid mərhələsidir. Rəqəmsallaşma yanaşması bir iş modelinin dəyişdirilməsidir. İnsanlar artıq kağız nüsxələrindən, fiziki sənədlərdən və digər məsələlərdən İT həll yollarına keçirlər. Rəqəmsal çevrilmə hər hansı bir fəaliyyətin İT texnologiyalarına əsaslanaraq tam rəqəmləşdirilə bilməsi deməkdir və dövlətin məqsədi bu sistemə keçid almaqdır.

Dövlət siyasətində açıq bir rəqəmsal keçid strategiyası da mövcuddur. Bu baxımdan, məsələn, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi hazırlanmış və həyata keçirilmiş, daha sonra Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi hazırlanmışdır. 2018-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsinə dair Dövlət Proqramı mövcuddur. Bütün bunlar həm dövlətin siyasi iradəsini təcəssüm etdirir, həm də ödəmə sistemləri infrastrukturunun inkişafına nail olmaq məqsədi daşıyır.

Son vaxtlar bank sektorunda baş verən ən mühüm hadisələrdən biri də Konstitusiya Məhkəməsinin 12 Avqust 2020-ci il tarixli qərarıdır. Konstitusiya Məhkəməsi bu qərarla bir çox bank və müştəri üçün müəyyən suallar doğuran məsələləri aydınlaşdırdı. Analoq imza imzadan daha geniş istifadə edilməsinin əsasını qoydu. İndiyə qədər ölkəmizdə bütün sənədlərin imzalanması ya bir şəxsin fiziki imzası, ya da bir şəxsin elektron imzası ilə aparılırdı. Digər hallarda, sənədin istənilən formada tətbiq olunma ehtimalı və dərəcəsi aydın olmadığı üçün problemlər meydana çıxırdı. Konstitusiya Məhkəməsi tərəflərin ilk müqaviləni belə analoq imza ilə imzalaya biləcəklərini bildirdi. Bu, müştərilər və banklar üçün böyük yeni imkanlar yaradır və rəqəmsallaşmaya keçid üçün də çox vacib bir stimuldur. Banklar öz sistemlərini buna uyğunlaşdırmaq mərhələsindədirlər.

2019-cu ildə Mərkəzi Bank tərəfindən "Bank hesablarının açılması, aparılması və bağlanması qaydaları" qəbul edildi. Bu qaydalara bank hesablarının distant açılması bölmələrinin daxil edilməsi təkmilləşməyə doğru çox vacib bir addım idi.

Beləliklə, fiziki şəxslər elektron imza və video görüntülərdən istifadə edərək məhdudiyət qoyulmadan və ya şəxsiyyət vəsiqəsi ilə yalnız video və ya müvafiq məlumat ehtiyatı vasitəsi ilə və ya müəyyən məhdudiyətlərlə bank hesablarını açmağa bilər, müvafiq olaraq illik ümumi məbləğ 6000 manat və ya aylıq 500 manat həcmində əməliyyatlar həyata keçirə bilər.

Vacib məqamlardan biri də odur ki, ödəniş sistemləri üzrə hesablaşma artıq başa çatmaq üzrədir. Bu layihənin qəbulu rəqəmsallaşmada çox vacib olacaqdır. Çünki bir layihə beynəlxalq yanaşmalara uyğun olaraq beynəlxalq mütəxəssislərin iştirakı ilə hazırlanmış və təkmilləşdirilmiş uzunmüddətli bir layihədir. Layihədə elektron imza kimi yeniliklər yer alacaq. Layihə, ödəmə xidməti təminatçıları üçün müxtəlif tələblərə əlavə olaraq, bazarda bank xidmətlərinin genişlənməsinə təsir edəcək bir sandbox (aralıq istinad yanaşmasının həyata keçirilməsinin hüquqi əsası) daxil olmaqla bir çox əlavə yeniliklər təqdim edəcəkdir.

Yeni texnoloji həll yollarına keçid zamanı dünyanın ən yaxşı təcrübələrindən biri olan sandbox təcrübəsinə keçilməsi yaxşı təkmilləşdirmə tədbiri ola bilər. İkinci məsələ prinsiplərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Hazırda çox saylı tənzimləmə qaydaları mövcuddur. Bununla birlikdə, əsas tənzimləmə nəzarət orqanının səlahiyyətləri baxımından prinsiplərin tənzimləmə bir az fərqli yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır və fəaliyyət dairəsini müəyyən dərəcədə genişləndirir.

Özünə xidmət zonalarının yaradılması bankın əməliyyat otağı mütəxəssislərinin iş yükünü kəskin azaltmağa və müvafiq olaraq icraçıların sayını azaltmağa imkan verir. Tamamilə avtomatlaşdırılmış filiallar da yaradılır ki, bu da xüsusi bank avadanlığı ilə təchiz olunmuş binalardır. Onlar yaşayış binalarında, mağazaların, sənaye obyektlərinin, qatar stansiyalarının ərazisində yerləşə və avtomatik olaraq 24 saat xidmət göstərə bilərlər.

Azərbaycanda nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafı dövlət tərəfindən dəstəklənir. Əhalidən banklara vəsaitlərin geniş cəlb edilməsində, nağd tədarükün və onun saxlanması xərclərinin azaldılmasında, kölgə iqtisadi dövriyyəsinin

miqyasının azaldılmasında və istehlak bazarındakı əməliyyatların idarə olunmasında maraqlı olan dövlətdir.

Bu səbəbdən hakimiyyət orqanları ölkəmizin ödəmə sisteminin inkişafı ilə maraqlanırlar. Respublikada fəaliyyət göstərən ödəmə sistemi, banklar tərəfindən ödəniş axınlarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması və sistemin operatoru - Milli Bank tərəfindən bankların ehtiyac duyduğu vəsait (və ya likvidlik) miqdarını azaltmaq üçün şərait yaratmaq baxımından bir qədər inkişafa ehtiyac duyur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Bank ödəmə sisteminin inkişafına və yüksək səmərəli bir ödəmə sistemi yaratmaq üçün tətbiqetmə tədbirlərinə xüsusi diqqət yetirir. Gəlin bu vəzifələri nəzərdən keçirək.

İlk vəzifə. Nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların və məlumat ötürmə metodlarının tətbiqi, informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin artırılması, bütün hesablaşma iştirakçıları üçün səmərəli və etibarlı xidmətin təmin edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İkinci vəzifə. Mərkəzi Bank tərəfindən real vaxtda ümumi hesablaşma sisteminin inkişafı. Belə bir sistem banklararası bazarlar, qiymətli kağızlar bazarları və digər istifadəçilər tərəfindən yaranan böyük, təcili, prioritet ödənişlər etmək üçün hazırlanmışdır və maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində və beynəlxalq ödəmə ilə daha da inteqrasiya olunmasında Azərbaycan ödəniş sisteminin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

Üçüncü vəzifə. Azərbaycan ödəmə sistemi tərəfindən xəzinə qurumları da daxil olmaqla, istifadəçilərə xidmətlərin göstərilməsi sahəsində tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi.

Dördüncü vəzifə. Hesablamalar üçün istifadə olunan elektron sənədlərin vahid formatlarının hazırlanması və tətbiqi.

Beşinci vəzifə. Ölkədə fəaliyyət göstərən bankdaxili hesablaşmalar, banklararası müxbir münasibətlərinə əsaslanan hesablaşmalar və klirinq (xalisləşdirmə) hesablaşmalarını təmin edən özəl ödəmə sistemlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Altıncı vəzifə. Nağd dövriyyəni azaltmaq üçün, müasir informasiya texnologiyalarına, o cümlədən ödəniş kartlarına əsaslanan xüsusi vasitələrdən istifadə edərək nağdsız ödəniş alətlərinin tətbiqini asanlaşdıran hüquqi və metodoloji bazanın inkişafı.

Yeddinci vəzifə. Ödəniş kartlarından istifadə edərək əlavə ödəniş xidmətləri göstərə biləcək və bununla da AR-da yayılmasını asanlaşdıracaq klirinq sistemlərinin yaradılması.

Səkkizinci vəzifə. Akkreditivlər daxil olmaqla hesablaşmaların sənədli formalarının inkişafı və istifadəsinin genişləndirilməsi.

Doqquzuncu vəzifə. AR qanunvericiliyinin birləşdirilməsi və sənədli əməliyyatlar sahəsində beynəlxalq qaydalara və təcrübəyə uyğun olaraq bank tənzimlənməsi.

Milli Bank, banklar tərəfindən təklif olunan pərakəndə xidmətlərə ictimai marağın yaradılmasına və milli valyutaya inamın gücləndirilməsinə yönəldilmiş pərakəndə ödəmələr üçün nağdsız hesablaşmalar sisteminin işinə effektiv davamlı nəzarəti təmin etməlidir.

Milli ödəmə sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini, etibarlılığını və təhlükəsizliyini artırmaq, vaxtında və keyfiyyətli hesablaşmalar aparmaq üçün ödəmə sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, pul tənzimləmə alətləri dəstəsinin genişləndirilməsi işləri davam etdirilir.

Milli Bank tərəfindən fırldaqçılıq riskini minimuma endirmək üçün görülən ən vacib tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə təşkilatlarının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində AR-nın qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- maliyyə qurumlarında informasiya təhlükəsizliyinə dair AR-nın milli standartlarının hazırlanması və tətbiqi;
- maliyyə institutlarının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində Mərkəzi Bankın qaydalarının təkmilləşdirilməsi;

- tətbiq olunan informasiya və ödəmə texnologiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması.

Ümumiyyətlə, AR Mərkəzi Bankının tənzimləmə sənədlərindəki son dəyişikliklər, AR-da nağdsız ödənişlər sisteminin daim təkmilləşdirildiyini göstərir. Eyni zamanda, edilən düzəlişlər kredit təşkilatlarına ödəyicinin hesabından alıcının hesabına pul köçürmə prosesinə nəzarət etmək üçün daha çox səlahiyyət verir.

3.2. Plastik kartlarla əməliyyatların inkişaf istiqamətləri və tövsiyələr

Bank plastik kartları bu və ya digər ödəmə sistemində bir vasitədir, buna görə kart biznesinin mahiyyəti heç bir plastik parçada deyil, yaxşı işləyən və səmərəli işləyən nağdsız ödənişlər sisteminin təşkilindədir.

Bu baxımdan bankların qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- "mobil bank" xidmətinin genişləndirilməsi;
- overdraft borc verilməsinin genişləndirilməsi;
- İnternet bankçılığının inkişafı.

Bank plastik kartları ilə əməliyyatlardan gəlir əldə etmək və banklarda bu xidmətlərdən istifadə məqsədilə qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün bu işdə kifayət qədər inkişaf etmiş və effektiv bir xidmət şəbəkəsinin formalaşdırılmasına investisiya qoyuluşu məsələsinə baxılması təklif olunur.

Təyin edilmiş vəzifələri həll etmək üçün aşağıdakı fəaliyyətləri yerinə yetirmək lazımdır:

- bu xidmətləri göstərən bankomat sayında artım (bu il 1 aprel tarixinə Azərbaycanda 2.677 bankomat quraşdırılıb);
- əlavə sayda pos-terminalın (71.127 POS terminal quraşdırılıb);
- bu xidmətlərin yalnız beynəlxalq plastik kart (Visa Classic və MasterCard) sahibləri üçün deyil, həm də hər bank üçün spesifik olan digər plastik kart sahibləri üçün tətbiq imkanı.

Bank kartlarına xidmət göstərmək üçün infrastrukturun inkişafı və mobil rabitənin inkişafı yeni bank xidmətinin - "Mobil Bank"a tələbin yaranmasına səbəb oldu.

Bu xidmət AR kommersiya bankları tərəfindən AR-nın bütün plastik kart sahiblərinə mobil rabitə vasitəsi ilə təqdim olunan bir sıra xidmətlərdir.

Xidmətə qoşulduqda, mobil telefondan istifadə edərək bank kartlarındakı məlumatları tez bir zamanda əldə etmək mümkün olur. Xidmətin bir hissəsi olaraq Bank, bank kartı əməliyyatları barədə məlumatları SMS mesajları şəklində müştərinin qoşulmuş mobil telefonuna real vaxt rejimində göndərir.

"Mobil Bank" xidmətinə qoşulmaqla aşağıdakılar mümkündür:

- mobil telefonunuzda kart əməliyyatları barədə bildirişləri dərhal almaq;
- tələb olunduqda, mövcud vəsaitin həddi və son 5 kart əməliyyatı barədə məlumat almaq;
- kartı mobil telefondan dərhal dayandırmaq (kartı blok etmək) (məsələn, itdikdə və ya kart saxtakarlığına şübhə olduqda);
- "Mobil Bank"ın xidmətlərini müvəqqəti olaraq bloklamaq;
- "Mobil Bank" a qoşulmuş kartlar haqqında məlumat almaq;
- kartla hesabda Bankda görünmədən Bankın müvafiq müqavilə münasibətləri olduğu təşkilatlar lehinə ödəmələr etmək;
- saxta kart əməliyyatları riskini azaltmaq üçün kartın istifadə olunduğu bölgələri dərhal müəyyən etmək.

İnternet sisteminin funksionallığı banka imkan yaradır ki, müştərilərə bir sıra əlavə xidmətlər təqdim etsin və özəl müştərilərə İnternet vasitəsilə məsafədən hesab idarəçiliyi xidməti təklif etmək üçün real bir fürsət yaratsın. Əksər insanlar nə qədər qazandıqlarından və gəlirlərini necə idarə etdiklərindən asılı olmayaraq müntəzəm olaraq şəxsi vaxtlarını buna sərf edərək bir çox xidmətlər üçün ödənişlər etməli olurlar.

Bu gün İnternet bankçılığı, ilk növbədə, sürətli müştəri xidmətləri üçün bir vasitədir, bank məhsullarını müştərilər üçün cəlbedici edən bir yoldur. İnternet

bankçılığının özü əsasən dolayı mənfəət gətirir - hesab qalıqlarındakı artım, müştəri bazasının artması və s. Bankın birbaşa gəliri yalnız abunə haqqı və müştərilərin xidmətə qoşulma haqqı ilə məhdudlaşır.

Son vaxtlar nağdsız ödənişləri sürətləndirmək və inkişaf etdirmək üçün artan ehtiyac yeni "plastik" alətlərin inkişafına səbəb olur.

"Mobil Bankçılıq" xidmətinə qoşulmaq mobil telefondan istifadə edərək bank kartlarındakı məlumatları sürətli əldə etməyə imkan verir.

Overdraft kreditləşmə sisteminin inkişafı istehlakçının alıcılıq qabiliyyəti baxımından imkanlarını genişləndirməyə imkan verir.

Müasir texnologiyaların inkişafı müştərilərin banka marağını artırmaq üçün etibarlı bir yoldur. Bu baxımdan İnternet bank sistemi çox cəlbedicidir: birincisi, əksər İnternet sistemlərində tətbiq olunan funksionallıq banka müştərilərə bir sıra əlavə xidmətlər təqdim etməyə imkan verir, ikincisi, banklar özəl müştərilərinə uzaqdan idarəetmə xidməti təklif etmək üçün real fürsətə malikdirlər.

Təklif olunan tədbirlər, bank müştərilərinin nağdsız hesablaşma sistemindən istifadəyə olan marağını artırmağa, bununla da bankın kart hesablarındakı qalıqları artırmağa və kredit potensialını genişləndirməyə imkan verir.

Bank, reklam siyasətinə sistemli yanaşmalar inkişaf etdirməli, onu müştəri bazasının yaradılması üçün təsirli bir vasitə halına gətirməlidir. Bankın hər bir rəqabət üstünlüyü, satışa çıxarılan hər yeni məhsul müştərilər tərəfindən tanınmalı və başa düşülməli, asanlıqla müqayisə olunmalı və rəqiblərin təkliflərindən müsbət fərqlənməlidir.

Maliyyə bazarında fiziki şəxslərlə işləyən banklar üçün, müxtəlif köçürmələr və nağd ödənişlər, kommunal və digər ödənişlər, fərdi vəsaiti yerləşdirmək sahəsində əhalinin əhəmiyyətli bir kütləsinə geniş çeşidli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi məsələləri daha aktualdır.

Şəffaflıq prinsipini dərk edərək bank bu barədə etibarlı məlumat yaymaq üçün media ilə əməkdaşlığı genişləndirməlidir; təqdim olunan məlumat həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmalı, müştərilərin korporativ xidmətlər standartları, təklif

olunan məhsul və xidmətlərin şərtləri və bankın texnoloji imkanları barədə məlumatlandırılmasını yaxşılaşdırmalıdır. Təcrübədə müştəri seminar və konfranslarını, müəyyən bir müştəri qrupuna yönəlmiş hədəf yönlənmələrini tətbiq etmək, hədəf reklam sistemi inkişaf etdirmək lazımdır.

Milli bazarın inkişafını təhlil etdikdən sonra əsas problemin qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət səbəbindən ölkə vətəndaşlarının yeni texnologiyalara olan inamsızlığı olaraq qaldığını müəyyən etdilər və onların həlli üçün tövsiyələr verdilər. Bu seqmentdə irəliləyişlərin inkişafı bank müştərilərinə, bankın işin təhlükəsizliyini və sabitliyini təmin edərək real şərtlər təklif etdiyini bilmələrinə yönəldilməlidir. Bunun üçün plastik kartlarla işləmək üçün yeni alətlər təqdim etməyi təklif edilir:

- POST terminallar təkmilləşdirilsin,

- Plastik kartlarda müasir texnologiyalar tətbiq edilsin

- Müştəriləri cəlb etmək üçün plastik kartların istifadəsini və yalnız vəsaitlərin nağdlaşdırılması üçün deyil, həm də nağdsız ödənişlər üçün həyata keçirilən əməliyyat payının artmasını təşviq edəcək yeni loyallıq proqramları yaradılsın.

Plastik kartlar ölkənin maliyyə bazarında mühüm sahələrdən biridir, dinamik inkişafı istifadə edərkən böyük imkanlar əldə etməyə imkan verir. Lakin bazarın inkişafı birbaşa bütün bank sisteminin nə qədər dayanıqlı olmasından və müştərilərin banklara nə qədər etibar etdiyindən asılıdır. Bütün fikirlərə və texnologiyalara baxmayaraq, bank kartları bazarı ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyət xaricində sürətlə inkişaf etməyəcək, yalnız iqtisadiyyat böyüdüyü təqdirdə istifadə olunan alətlər üçün sabit bir tələbə nail olmaq mümkündür və yeni texnologiyalar hesabına, ödəmə kartları əhəmiyyətli bir irəliləyiş əldə edə və bazar iştirakçılarını tələb olunan maliyyə nəticələrinə yönəldə biləcəklər.

Bank fərdi bank əməliyyatlarını birləşdirməyə çalışmalı və müştərilərinə hərtərəfli fərdi ehtiyacları nəzərə almasına imkan verən hərtərəfli həllər təklif etməlidir. Bank məhsulu paketlərinin kompleks satışlarını stimullaşdırmaq bankın haqqını və komissiya gəlirlərini artıracaqdır. Satış sisteminin təkamülü, fərdi xidmətin bir hissəsi olaraq hazırlanmış yeni məhsul və texnologiyaların

təkrarlanması, kompleks məhsul və xidmət paketlərinin təklifinin artırılması yolu ilə bank məhsullarının və kütləvi istehlak xidmətlərinin standart paketlərinin daim genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Hər şeydən əvvəl, plastik kartlarla əməliyyatları yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər mövcud təcrübəyə əsaslanmalı və geniş fərdlərə xidmət göstərməyin əsas prinsiplərinə əsaslanmalıdır, bunun üçün aşağıdakılar zəruridir:

Müştərilərin kart hesablarına köçürülən məbləğlərdən bankın gəlirlərini artırmaq. Bu gəlir növü kart hesablarındakı pul vəsaitlərinin hərəkətinin kredit dövriyyəsiindən, yəni kart hesablarına vəsaitlərin köçürülməsindən (qəbzindən) asılıdır. Bu halda, bağlanmış müqavilələrə, məsələn, "əmək haqqı" layihələrinə uyğun olaraq, bank hesabına köçürülmüş məbləğlərdən komissiyanın bir faizi bankın gəlirinə hesablanır. Bankın əldə etdiyi gəlir də müştərilərin kart hesablarına daxilolmaların miqdarından asılı olaraq artır.

-Ticarət və xidmət təşkilatlarında əməliyyat məbləğlərinin dövriyyəsiindən bankın gəlirlərini artırmaq. Bu gəlirin miqdarı tamamilə müştərilərin kartlardan istifadə edərək alış-veriş etdikləri və ya xidmətlərini ödədikləri zaman ortaya çıxan kart hesablarındakı debet dövriyyəsiindən asılıdır. Dövr dövriyyəsi ticarət və xidmət təşkilatlarında edilən alış və ödənilmiş xidmətlər məbləğində kart hesablarından vəsait çıxıldıqda meydana gəlir. Bu fəaliyyətdən bank, ticarət və ya xidmət təşkilatından tutulan müqavilə faizi şəklində daha çox gəlir əldə etməlidir.

Bankomatlar şəbəkəsi, nağd pul vermə məntəqələri və nağdsız köçürmələr yolu ilə bankın nağd pul borclarını artırmaq. Bu gəlir növü müştərilərin kart hesabından nağd pul çıxarılması ilə əməliyyatlar nəticəsində yaranan debet dövriyyəsiindən də asılıdır. Bu vəziyyətdə bankın gəliri, verilən nağd məbləğdən tutulan müəyyən edilmiş komissiya faizi məbləğində əldə ediləcəkdir.

Beləliklə, müştərilərin kredit dövriyyəsi, yəni kart hesablarına daxilolmalar üç əsas debet variantında istifadə ediləcəkdir:

- mallar və xidmətlər üçün ödəmək;
- nağd pul almaq;

- nağdsız köçürmələr üçün.

Bankın plastik kartlarla əməliyyatlardan əldə etdiyi digər gəlirlərdə artım. Buraya bankın əvvəlki üçə daxil olmayan plastik kart sisteminin fəaliyyətindən əldə etdiyi digər gəlirlər, yəni emal şirkətlərindən alınan ödənişlər, valyuta konvertasiyası üçün xidmətlər üçün ödənişlər, nağdsız köçürmələr üçün ödənişlər kart və kart hesabına xidmətin dəyəri, cərimələr, cərimələr, alınan və bank lehinə digər ödənişlər daxildir.

Bununla birlikdə, yalnız plastik kartlarla əməliyyatlardan daxilolmaları artırmaqla yanaşı, plastik kartların buraxılması və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərcləri də optimallaşdırmaq lazımdır.

Xülasə olaraq qeyd etmək olar ki, plastik kartlardan istifadə edərək əməliyyatların inkişafı yalnız yeni texnologiyaların inkişafı ilə deyil, həm də tək kommersiya bankının ödəmə dövrüyyəsini tənzimləmək zərurəti ilə əlaqəli aktual bir nəzəri və praktik problemdir, həm də bütövlükdə milli ödəmə sisteminin quruluşunu təyin etmək üçün sürətlə inkişaf edən bir bazardır.

Bir neçə bankın nümunəsində 2017, 2018 və 2019-cu illəri götürərək Azərbaycanın müasir bank sistemində nağdsız əməliyyatların aparılmasında olan illik dəyişikliklərə və plastik kart əməliyyatlarının göstəricilərinə müqayisəli şəkildə nəzər yetirək.

Cədvəl 7: Access Bank nümunəsində nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2017 – 2019-cu illər.

№	Nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər	2017	2018	2019
1.	Aktiv plastik kartların sayı, min ədəd	61.8	67.2	93.4
1.1	-Debet kartları, min ədəd (əmək haqqı kartları daxil olmaqla)	59.4	66.9	93.2
1.2	-Kredit kartları, min ədəd (taksit kartları daxil olmaqla)	2.42	0.25	0.26
2.	Plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	1050046	1150997	1438214
2.1	Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	250204	332424	502487
3.	Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	60976053	95855777	153406836
3.1	Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	22745248	38152233	37122450

Mənbə: Access Bank : <https://www.accessbank.az/az/>, 01.01.2021

Cədvəldən göründüyü kimi, 2017-ci ildə Access Bankda aktiv plastik kart sayı, 61,800 ədəd olub, 2018-ci ildə bu rəqəm cüzi artımla 67,200 ədədə çatıb, 2019-cu ildə isə yüksək artımla 93,400 ədəd olub. 2019-cu ildə müştərilərin aktiv plastik kart sifarişində 2018-ci il ilə müqayisədə güclü artım müşahidə edilib.

Debet kartlarında da eyni hal müşahidə edilir, 2017 və 2018-ci illərdə 59,400 və 66,900 olub, 2019-cu ildə güclü artımla sifariş edilmiş debet kartların sayı 93,200 ədədə çatıb.

Kredit kartlarında is tam əks bir hal müşahidə edilir. 2017-ci ildə 2,420 kredit kartı sifariş edilib, 2018-ci ildə bu rəqəm kəskin azalaraq 250 ədədə düşüb, 2019-cu ildə isə cüzi artımla 260 olub.

Plastik kartlarla bütün nağdsız dənişlərin sayı 2017-ci ildə 1,050,046 olub, 2018-ci ildə 1,150,997 olaraq artıb, 2019-cu ilə güclü artım müşahidə edilərək 1,438,214 olub.

Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı 2017-ci ildə 250,204, 2018-ci ildə 332,424, 2019-cu ildə isə yüksək artım müşahidə edilərək 502,487 olub.

Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi 2017-ci ildə 60,976,053 manat, 2018-ci ildə 95,855,777 manat, 2019-cu ildə isə kəskin artımla 153,406,836 milyon manat olmuşdur.

Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi 2017-ci ildə 22,745,248 manat, 2018-ci ildə artaraq 38,152,233 manat, 2019-cu ildə isə azalaraq 37,122,450 manat olub.

İkinci nümunəmiz AR-nın ən iri banklarından biri olan Kapital Bankdır.

Cədvəl 8: Kapital Bank nümunəsində nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2018 – 2019-cu illər.

№	Nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər	2018	2019
1.	Aktiv plastik kartların sayı, min ədəd	3285	3702
1.1	-Debet kartları, min ədəd (əmək haqqı kartları daxil olmaqla)	2874	3261
1.2	-Kredit kartları, min ədəd (taksit kartları daxil olmaqla)	410	441

2.	Plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	41797169	65311322
2.1	Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	4106612	9249268
3.	Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	6116041000	8330864000
3.1	Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	362105000	609266000

Mənbə: Kapital Bank: <https://kapitalbank.az/>, 01.01.2021

Cədvəl 8-dən göründüyü kimi, 2018-ci ildə Kapital Bankda aktiv plastik kartların sayı 3,285,000 ədədə çatıb, 2019-cu ildə isə artaraq 3,702,000 ədəd olub.

Debet kartları əmək haqqı kartları da daxil olmaqla 2018-ci ildə 2,874,000 olub, 2019-cu ildə güclü artımla sifariş edilmiş debet kartların sayı 3,261,000 ədədə çatıb.

Kredit kartlarında isə cüzi artım halı müşahidə edilir. 2018-ci ildə sifariş edilmiş kredit kartlarının sayı 410,000, 2019-cu ildə isə cüzi artımla 441,000 olub.

Plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin sayı 2018-ci ildə 41,797,169 olub, 2019-cu ilə güclü artım müşahidə edilərək 65,311,322 ədədə çatıb.

Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı 2018-ci ildə 4,106,612, 2019-cu ildə isə yüksək artım müşahidə edilərək 9,249,268 olub.

Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi 2018-ci ildə 6,116,041,000 manat, 2019-cu ildə isə artımla 8,330,864,000 milyon manat olmuşdur.

Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi 2018-ci ildə 362,105,000 manat, 2019-cu ildə isə demək olar ki ikiqat artaraq 609,266,000 manat olub.

İndi isə Azərbaycan Respublikasının ümumi bank sistemində 2019-cu il üçün nağdsız hesablaşmaların göstəricilərinə nəzər yetirək (Cədvəl 9).

Cədvəl 9: Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2019-cu il

№	Nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər	2019
1.	Aktiv plastik kartların sayı, ədəd	7,097,830
1.1	-Debet kartları, ədəd (əmək haqqı kartları daxil olmaqla)	7,778,094
1.2	-Kredit kartları, min ədəd (taksit kartları daxil olmaqla)	789,258
2.	Plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	117,213,459

2.1	Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı, ədəd	33,084,844
3.	Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	11,830,867,044.22
3.1	Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi, manat	3,459,300,233.168

Mənbə: http://old.taxes.gov.az/uploads/beynelxalq/2019/_b12.pdf

Cədvəl 9-dan göründüyü kimi, 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasında bütün banklar üzrə aktiv plastik kartların sayı 7,097,830 ədədə çatıb.

Debet kartları əmək haqqı kartları da daxil olmaqla 2019-cu ildə 7,778,094 ədədə çatıb.

Kredit kartlarının sayı 2019-cu ildə ölkə üzrə 789,258 olub.

Plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin sayı 2019-cu ildə 117,213,459 ədədə çatıb.

Plastik kartlarla POS-terminallarda nağdsız ödənişlərin sayı 2019-cu ildə 33,084,844 olub.

Həmin plastik kartlarla bütün nağdsız ödənişlərin həcmi 2019-cu ildə 11,830,867,044.22 manat olmuşdur.

Həmin plastik kartlarla pos-terminallarda nağdsız ödənişlərin həcmi 2019-cu ildə 3,459,300,233.168 manat olub.

Bu yaxınlarda dövlət başçısı "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi Dövlət Proqramı" nı təsdiqlədi. Bu sənəd əslində vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri arasında nağdsız ödənişlərə marağın daha da artırılması və onların dövlət strukturlarında həyata keçirilməsi, nağd pul dövriyyəsinin həcmnin minimuma endirilməsi üçün həyata keçirilməsi planlaşdırılan əsas mərhələləri və tədbirləri özündə cəmləşdirdi. Eyni zamanda, proqramda təsvir olunan layihələrin hər birinin əsas məqsədi bank sektorunun maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsidir. Bəlkə də spesifikliyinə görə "rəqəmsal ödənişlər" terminini anlamaq çətindir və buna görə bunun izah etdiyini izah edək ... Ancaq sənədin özü bu barədə daha əlçatan bir formada deyir.

Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri və dövlət qurumları arasında həyata keçirilən nağdsız ödəniş növünün genişləndirilməsi, nağd ödəniş sisteminin minimuma endirilməsi və bununla da bank sektorunun resurs bazasının genişləndirilməsidir. Və bu ifadəni daha da aydınlaşdırmaq üçün bütün metro stansiyalarının girişində, o qədər də böyük olmayan supermarketlərdə və hətta yol boyu səkilərdə quraşdırılmış bölmələri xatırlayaq. Bu cür terminallar vasitəsilə bir çoxumuz uzun müddətdir kommunal xidmətlər üçün ödəmələr edirik, balansı bir mobil telefonda doldururuq və hətta vergi ödəməyi və bir çox digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçiririk. Hamısına bank hesablarından keçən rəqəmsal ödənişlər deyilir. Ödəniş istifadə olunan elektrik enerjisi borcunu ödəmək üçün edilmişdirsə, pul bankdan elektrik enerjisi paylayan dövlət quruluşunun hesabına keçir və sahibkar vergini ödəmişdisə, bu halda pul rəqəmsal formada axır bank hesabları kanalları vasitəsilə vergi daxilolmaları şəklində dövlət büdcəsinə. Buna görə də Dövlət Proqramı nağdsız ödəniş formasını gücləndirməklə yanaşı, ilk növbədə yerli bankların maliyyə dayanıqlığını gücləndirməyi hədəfləyir, çünki bu cür əməliyyatların həcmindəki artımdan daha çox qazanmağa imkan verəcəkdir.

Təbii ki, rəqəmsal ödənişlərdən bəhs etdiyimiz üçün yeni Dövlət Proqramı dekabr ayında qüvvəyə minən "Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. 2016.

Ancaq eyni zamanda sənədin son istiqaməti nəzərə alınaraq, orada göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsi Azərbaycan Mərkəzi Bankına həvalə edilmişdir ki, bu da hər il gedişat barədə ölkə Prezidentinə məlumat verməli olacaqdır. aparılan işlərin. Eyni zamanda, Mərkəzi Bankın özünün tələbi ilə tədbirlərin həyata keçirilməsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə həvalə olunur. Hökumət rəqəmsal ödənişlər sahəsində xidmətlərin institusional və hüquqi

bazasını necə gücləndirəcək, tətbiq dairəsini, keyfiyyətini və əhatə dairəsini genişləndirəcək və ən əsası bunları kütləvi hala gətirəcək?

Nəzərdə tutulan tədbirlər siyahısına keçməzdən əvvəl Azərbaycanda bu sahədə artıq görülən işlərin üzərində dayanacaq. Bu, bu Dövlət Proqramının mənzərəni dəqiq nədən və hansı sosial-iqtisadi islahatların konkret nöqtəsindən başladığını daha aydın təsəvvür etməyimizə kömək edəcəkdir. Yeri gəlmişkən, bu səbəbdən adında “rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi” sözlərini ehtiva edir, çünki hələ 2016-cı ildə Azərbaycan artıq “Nağdsız ödənişlər haqqında” qanun qəbul etmişdi, burada rəqəmsal ödəmələrin həyata keçirilməsinin imkanları, ödəniş növləri açıq şəkildə müəyyənləşdirilmişdi yalnız nağdsız formada edilməlidir. Bir ay ərzində və daha çox ödəniş üçün ödənişlərin maksimum səviyyələri də müəyyən edilmişdir. Dövlət başçısı adından bu istiqamətdə bütün işlər bir sıra digər dövlət strukturları ilə birlikdə həyata keçirən Mərkəzi Banka həvalə edildi. Beləliklə, bir anda bir neçə yeni layihə meydana çıxdı və daha əvvəl təqdim olunan bəzi layihələr təkmilləşdirildi.

Məsələn, bu şəkildə yaradılan Milli Ödəniş Sistemi iki əsas sistemə əsaslanırdı - AZİPS (real vaxtda banklararası pul köçürmələrinə imkan verir) və XÖHKS (elektron daşıyıcılar vasitəsilə kiçik və təkrarlanan ödənişlərin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və klirinq əməliyyatlarının inkişafına kömək edir) bank sistemində). Xarici müdaxilələrdən, daha sadə bir şəkildə, xaricdən gələn kiber hücumlardan nağdsız ödəmələrin və pul köçürmələrinin daxili sistemlərini təmin etmək üçün, 2015-ci ildə beynəlxalq SWIFT platformasından əlavə, AZİPS də fəaliyyət göstərməyə başladı Azərbaycanın Yerli Telekommunikasiya Şəbəkəsi. Ölkənin əsas bankı tərəfindən müasir texnologiyaya və arxitekturalara malik olan Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması nəticəsində son on ildə ölkədə nağdsız dövriyyənin həcmi xeyli artdı. 2003-cü ildən bu yana nağd pulun ümumi pul kütləsindəki payı yüzdə 20 azaldı. 2013-cü il ərzində elektron Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturunu vasitəsilə ödənişlərin həcmi ümumi daxili məhsulla müqayisədə 2,3 dəfə çox olmaqla 128 milyard manat təşkil etmişdir. Artıq keçən il, Milli Ödəniş Sistemindən keçən

əməliyyatların həcmi 210,2 milyard manat təşkil edərək son beş ildə 77% artım nümayiş etdirdi.

Verilən tapşırıqları yerinə yetirmək və vergi gəlirlərini, rüsumları, kirayə və digər büdcə ödənişlərini nağdsız ödənişlər yolu ilə təmin etmək üçün Mərkəzi Bank, Hökumət Ödəniş Portalı yaratmaq üçün daha bir ixtisaslaşmış layihə də həyata keçirdi. Beləliklə, ölkənin beş bələdiyyə xidmətinin və yeddi dövlət qurumunun bütün daxili informasiya sistemi vahid elektron portala birləşdirildi. Yuxarıda deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq əmin şəkildə deyə bilərik ki, 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsinə dair Dövlət Proqramı bu sahədə hər hansı bir yeni işin başlanğıcı deyil, onsuz da məntiqi davamıdır həyata keçirilən proqramlar və layihələr. Sənəddə müəyyən edilmiş tədbirlərin sürətləndirilməsi üçün hər birinin özünəməxsus hədəfləri olan üç əsas istiqamət müəyyən edilmişdir. Məsələn, "məqbul tənzimləmə şərtlərinin yaradılması" rəqəmsal ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi mexanizmlərin istifadəsinə, bazar aktyorları arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsinə və buna görə bütün iqtisadiyyatın şəffaflığının artırılmasına əsaslanır.

Öz növbəsində "maliyyə bazarının inkişafı" bank sektorunu yenidən canlandırmağa və rəqabəti artırmağa, pul bazarının daha da inkişaf etdirilməsinə və yeni, yenilikçi və nisbətən ucuz bank xidmətlərinin meydana çıxmasına yönəldilmişdir. Və nəhayət, üçüncü cəhət "maliyyə daxilliyini gücləndirmək" kimi göstərilmişdir və çox güman ki, son söz bunun üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş hədəflərlə göstərildiyi kimi "çox daxilolma" və ya "çoxpilləli" kimi başa düşülməlidir: bank xidmətləri göstərmək kütləvi xüsusiyyətlərindən məhrum bölgələrdə mövcuddur. rəqəmsal ödənişlər üçün bir infrastrukturun formalaşdırılması və maliyyə savadlılığının artırılması və bu sahədə yeni imkanlar barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması. Yuxarıda deyilənlərin hamısını konkretləşdirsək, Dövlət Proqramında, əlbəttə ki, müəyyən tapşırıqların icrası üçün dəqiq tarixlər var, tədbirlərin özləri və onların icrasına cavabdeh olan dövlət strukturları müəyyənləşdirilib. Məsələn, aydındır ki, bu sistemin əsas istifadəçiləri,

yəni sahibkarlıq subyektləri paralel inkişaf etmədən ödəmə sistemini inkişaf etdirmək sadəcə mənasızdır və bu səbəbdən də proqrama kiçik və orta inkişafa təkan verən bir maddə daxildir. sənaye klasterləri yaratmaq və Rəqabət Məcəlləsini inkişaf etdirməklə ölçülü müəssisələr.

Vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından vergitutma proseduru sadələşdiriləcək və vergi yükü optimallaşdırılacaq, vergi yoxlaması və hesabat vermə səmərəliliyi artırılacaq və sadələşdirilmiş vergi sistemindən tədricən keçid imkanı əlavə dəyər vergisi (ƏDV) tutma sistemi təhlil ediləcəkdir. Təbii ki, rəqəmsal ödəmə sisteminin böyük bir istifadəçisi, digər şeylər arasında fərdi olmayan vətəndaşlardır. Onların bu cür ödəmə sistemlərinə keçid marağını artırmaq üçün, xüsusən də şəffaf bir ödəniş sistemində keçid üçün tədbirlər hazırlanması nəzərdə tutulur. İşə qəbulun sənədləşdirilmədiyi və daha rəsmi olduğu sahələrdə minimum əmək və əmək haqqı standartları inkişaf etdiriləcəkdir. Əlbətdə ki, təbliğat kampaniyaları tezliklə insanlara yığımaq və ən əsası gələcəkdə müəyyən pensiya məbləğlərini təyin etmək üçün şəffaf rəqəmsal əmək haqqı sistemində keçməyin vacibliyini izah etməyə başlayacaq. Həmçinin, maliyyə bazarında, məsələn, market meykerləri üçün bazarın inkişafı, banklararası pul köçürmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının dərinləşdirilməsi baxımından xeyli iş aparılması gözlənilir.

Bununla birlikdə, sonuncu planda, bazarın özünün tam inkişafına töhfə verməsi çətin olan yalnız banklararası repo əməliyyatlarına diqqət yetiriləcəkdir. Ümumiyyətlə, Dövlət Proqramı sektor xarakterli bir neçə bu cür tədbirləri nəzərdə tutur və bunların hər biri mühüm sosial-iqtisadi sahəni əhatə edərək rəqəmsal ödəniş praktikasının tətbiqi, tətbiqi və ya stimullaşdırılmasına yönəlmişdir. Adından da göründüyü kimi rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üçün dövlət proqramı qısamüddətliyədir. Bununla birlikdə, orada qoyulmuş tədbirlər, bir tərəfdən, əvvəlki illərdə bu istiqamətdə aparılan nəhəng işləri davam etdirəcək, digər tərəfdən bu sahədə gələcək tədbirlərin təməlini qoyacaqlar. Hamısı, ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatında şəffaflığın artırılması, vergidən yayınma hallarının azaldılması,

bank sektorunun yaxşılaşdırılması, işəgötürənlə işçilər arasında maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi və s. Ümumiyyətlə, bütün bunlara müvəffəqiyyəti hər birimizdən asılı olan bazar iqtisadiyyatına keçid deyilir.

Ümumilikdə Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşdırma prosesi araşdırıldığında, texnoloji inkişafı paralel olaraq daha sürətli və istifadəsi daha asan olan xidmətlər görülür. 2015-2020-ci illər arasında filial və işçi sayı araşdırıldıqda tədricən azalma və məhsulların ortaya çıxdığı və alternativ paylama kanallarının vurğulandığı tendensiyası olduğu müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, hər il bankomat və kredit kartı, İnternet və Mobil Bank istifadəçiləri sayının yüksək nisbətdə artdığı müşahidə edildi. Əlbəttə ki, bu statistikalar lisenziyası ləğv edilmiş bankların göstəriciləri nəzərə alınmadan demək mümkündür. Bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşma prosesi uzun illərdir ki, aktiv şəkildə yaşanır. Son illərdəki texnoloji inkişafı birlikdə ortaya çıxan süni intellekt və bulud hesablama kimi anlayışların bank sektorunda baş verən texnologiyalar olduğu və bu rəqəmsal texnologiyaların məhsulları və xidmətləri ortaya çıxmağa başladığı görülmüşdür.

İyirminci əsrdə misli görünməmiş bir sürətə çatan texnoloji inkişaf, iqtisadi prosesləri daha da mürəkkəbləşdirdi və dünyanı kiçikləşdirən bu texnoloji inkişaf, iqtisadi idarəçilikdə geri çəkilməni mümkünsüz etdi və inkişafdakı hadisələri oxumağın zəruriliyinə səbəb oldu. Bu əhatədə, xüsusilə bank sektorundakı sürətli inkişaf bəzilərinə görə yeni və tamamilə fərqli bir iqtisadi quruluşu ortaya çıxarmaq üzrədir. Coğrafi bazarlar yoxa çıxır və hətta pul fiziki bir varlıq olmaqdan, virtual ödəmə vasitəsinə çevrilir. Nəticə etibarilə, pulun nəzarətinə əsaslanan mərkəzi iqtisadi hökumətlər yox olma meyli göstərilir. Pulun kəşfi bəşər tarixində dönüş nöqtəsi olduğu kimi, fiziki pulların da yox olması və pul kütləsi üzərində inhisarçılığın yox olması bu qədər inqilabi bir inkişafdır. Bu tendensiyanın siyasi və iqtisadi sərhədləri aradan qaldıracağını gözləmək lazımdır. Digər tərəfdən, başqa bir fikir iqtisadiyyatın quruluşunda və iş qaydalarında əsaslı bir dəyişiklik olmadığı və eyni qaydaların dəyişən şərtlər altında tətbiq olunmağa davam etməsidir.

Azərbaycanda Ənənəvi olaraq bankçılıq fəaliyyətə başladığı gündən bəri müştəri xidmətləri bank filiallarında fiziki təmas yolu ilə həyata keçirilir. Uzaqdan bank xidmətlərinin aktiv inkişafı dövründə telefon bankçılığı, terminal bankçılığı, internet bankçılığı, televiziya bankçılığı və mobil bankçılıq meydana çıxdı, bunlar bir fərddən digərinə bir smartfon istifadə edərək ödəmə və köçürmələri əhatə edir. Ancaq rəqəmsal bankçılıq artıq yalnız bir müştəri ilə rəqəmsal əlaqə kanalları deyil, müştərilərin ehtiyaclarını gecə-gündüz təmin edən rəqəmsal məhsullardır.

Plastik kartlarla ödənişlərdən səmərəli istifadə üçün aşağıdakı tədbirləri təklif edilir:

➤ Əldə edilən məlumatlarla, yaxın illərdə internet bankçılığının istifadəsinin artacağı proqnozu ilə banklar bu sahədə xidmət keyfiyyətlərini artırmaq üçün fəaliyyətlərini sürətləndirməlidir.

➤ Bankların informasiya texnologiyalarına yatırımlarını artırmaq və veb saytlarını təhlükəsizlik və rahatlıq baxımından yaxşılaşdırmaq lazımdır.

➤ Banklar müştərilərinə internet bankçılığı haqqında daha çox məlumat verməli, məlumatlılığın artırılmasına kömək etməli və təşviq tədbirləri alaraq işlərini gücləndirməlidir.

➤ Bütün bankların rəqəmsal bankçılıq sahəsində beynəlxalq təcrübələri, təhlükəsizlik sistemlərini və hüquqi tənzipləmələri müzakirə edə biləcəyi sisteməlik iclasların təşkili həyata keçirilməlidir.

➤ Banklararası məlumat mübadiləsi və yenilik baxımından əməkdaşlıq vacib sayılır.

➤ İnkişaf etməkdə olan texnologiyaların birbaşa praktikada tətbiqi üçün bankların İT işçilərinin bilik səviyyələrini artırma biləcəkləri bir mühit təmin etmələri və yeni texnologiyaların inkişafı üçün TƏ-İN araşdırmalarına daha çox investisiya qoymaları təklif edilə bilər.

➤ Rəqəmsal bank tətbiqetmələrinin daha geniş kütlələr tərəfindən rahat istifadəsini təmin etmək üçün lazımi texnologiya infrastrukturunu ən sürətli şəkildə ölkənin bütün coğrafi bölgələrinə çatdırılmalıdır.

➤ Rəqəmsal bankçılıq sahəsindəki bankların inkişafını daha geniş ictimaiyyətə təqdim etmək üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi vacibdir.

➤ Dövlətin imkanlarından istifadə etməklə xüsusilə müəyyən yaş qrupları üçün kompüter savadlılığı təlimlərinin təşkili və bu təlimlər çərçivəsində insanlara internet və mobil tətbiqetmələr haqqında məlumat verilməsi də mobil bank tətbiqetmələrinin yayılmasına kömək edəcəkdir.

➤ Vətəndaşların Elektron Hökumət tətbiqetmələrindən daha çox istifadə etmələrini təmin etmək və vətəndaşların E-Hökumət müraciətlərinin bir zərurət olduğunu qəbul etmələri üçün ictimai reklam elanları və təbliğat kampaniyalarının təşkili vacibdir. Bankların müştərilərinə şifresiz və təhlükəsiz elektron hökumət bağlantısı qurma imkanı təqdim etməsi müştəri sayının artmasına səbəb ola bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir vətəndaşın müasir həyatını bank kartlarından istifadə etmədən təsəvvür etmək demək olar ki, mümkün deyil. Onların əksəriyyəti maaşlarını plastik kartla alırlar, digərləri iş üçün, bəziləri isə şəxsi istifadə üçün istifadə edirlər. Buna görə bank kartları ilə ödəmə sistemi müasir cəmiyyət üçün çox aktualdır. Bank kartları sahiblərinin sayındakı artım və kart hesablarındakı orta qalıqlar, Banka onların yerləşdirilməsindən əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir, bank kartları üçün ödəniş sistemlərinin inkişafından asılı olur.

Bu günlərdə plastik kartlarla əməliyyat keçirməyən bir bank təsəvvür etmək çətinidir. Plastik kartlar nisbətən yeni bir bank məhsuludur, lakin artıq bank xidmətləri arasında öz yerini tutmuşdur. Yüksək performanslı rabitə xətlərinin istifadəsi ödəniş sistemlərinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı hesablaşmaların aparılmasını xeyli sürətləndirməyə imkan verdi.

Ölkəmizdə bank kartlarının (kartların sayına görə) və onlarla aparılan əməliyyatların, ümumiyyətlə nağdsız əməliyyatların bazar həcmi kifayət qədər yüksək artım tempi ilə artır.

Plastik kartların strukturunda ödəniş kartları təhlil olunan dövr ərzində üstünlük təşkil edir ki, bu da debet və əmək haqqı layihə kartlarını əhatə edir və bu da onların üstünlük payını izah edir. Bütün buraxılmış kartlar kredit və debet, ödənişli və pulsuz, eləcə də digər xüsusiyyətlər kimi qruplaşdırıla bilər, məsələn: müştərilər tərəfindən təsnifat, ödəmə variantları və s.

Kartlar həm nağd pulu saxlamaq üçün, həm də ödəmələr üçün istifadə olunur. Hazırda müştərilər nağdsız ödənişlərə üstünlük verirlər, bununla yanaşı əməliyyatların strukturundakı payları da artır.

Bank sektorunda informasiya texnologiyalarının inkişafının bu mərhələsində, plastik kart sahibləri üçün daha rahat və daha etibarlı olacaq yeni ödəmə prosedurları və mexanizmləri ortaya çıxmalıdır.

"Plastik"dən fəal şəkildə istifadə edən müştərilərin əhatəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək və bazarda mövqələrini möhkəmləndirmək üçün bank depozit açarkən və ya kredit verərkən plastik kartların buraxılışını uğurla həyata keçirmişdir. Kart buraxan maliyyə qurumları müştərilərə daha rahat xidmət və yeni iş texnologiyaları təklif edərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa məcbur edən kifayət qədər yüksək rəqabət ilə xarakterizə olunur. Bununla birlikdə, hər hansı bir yenilik təhlükəsizliyin hərtərəfli təhlilini tələb edir, çünki bankın işində təhlükəsizlik və etibarlılıq ən uyğun tərəf hesab olunur.

Plastik kartlar segmenti, digər kredit məhsulları ilə müqayisədə, tələbin kəskin dəyişməsi ilə xarakterizə olunmur. Beləliklə bazar xətti inkişaf edir, yəni kredit kartlarına tələb durmadan artır, şərtlər daha cəlbədiçiləşir, kəskin dalğalanmalar olur. Buna görə yaxın gələcəkdə "plastik segmentdə" əsaslı dəyişikliklərin olmayacağı qənaətinə gələ bilərik. Müştərilər onlar üçün ən yaxşı şərtləri seçə biləcəklər, bu da bu bank məhsulunun populyarlığını artıracaq və bu da bank tərəfindən edilən təkliflərin və xüsusi təşviqlərin təkamülü sayəsində əldə edilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Əliyeva A.S, Abbasova V.A, Tusai A.A (2011) İnternet bankçılığının yenilikçi xüsusiyyətləri texnologiya. "Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, 31 mart. S. 177-180.
2. Rüstəmov T.H., Tağıyev X.R., Mahmudov R.M., Quliyev S.R., Birbaşa debetləşmə aləti, tətbiqi mexanizmi və xüsusiyyətləri, ölkəmizdə tətbiqi üzrə mövcud vəziyyətin təhlili // Qafqaz Universitetinin Jurnalı, 2016, № 2, səh.155-166.
3. Tağıyev X.R. Azərbaycanda elektron bankçılıq xidmətləri - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri // Azərbaycanın Vergi Jurnalı,2013, № 3. səh.179-194.

Türk dilində

1. Aren, Sadun. (2018). İstihdam Para ve İktisadi Politika. Ankara. 10. Baskı. Savaş Yayınları.- 362 say
2. Erçel, Gazi. (2019). 2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması. Ankara. TCMB – 583 say.
3. Erçel, Gazi. (2019). Finansal İstikrar. Dünya Gazetesi. Erişim: 21 Ocak, ss.8

4. Serdengeçti, Süreyya. (2016). Fiyat İstikrarı, Ankara, Erişim, 589 say
5. Yetim Sedat. (2017). Kredi Kartları ve Tüketici Kredileri. Ankara. Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, -684 say

İngilis dilinde

1. Fry, Maxwell J. (2018). Payment Systems and Economic Development in Transitional Economies, International Finance Group University of Birmingham. – 436 pp
2. Fry, Maxwell J. (2018). Risk, Cost and Liquidity in Alternative Payment Systems, Erişim: 9 Kasım, Bank of England Quarterly Bulletin – 520 pp
3. Horii Akinari and Bruce J. Summers. (2017). Large-Value Transfer Systems. The Payment System Design, Management and Supervision, Washington, D.C: International Monetary Fund, 106-115
4. Humprey, David B. Payment Systems, Principles, Practice and Improvements, The World Bank Technical Paper 2015, №:260.- 438 pp
5. Johnson E.G. Omotunde, Tonny Lybek (2018). Payment Systems, Monetary Policy, and the Role of the Central Bank. International Monetary Fund.- 215 pp
6. Krueger, Malte. (2018). E-Money regulation in the EU. E-Money and Payment Systems Review. London: Central Banking Publications, pp. 239-252
7. Listfield, Robert, Fernando Montes-Negret. (2018). Modernizing Payment Systems in Emerging Economies, The World Bank Policy Research Working Paper No:1336.
8. McAndrews, James and John Trundle. (2018). New Payment Systems Designs= Causes and Consequences, Erişim Tarihi: 17 Kasım, Financial Stability Review, pp.201-234
9. White, White. (2018). Payment System Change and Financial Stability. Erişim: 16 Eylül 2003, Managing Change in Payment Systems, Policy Papers No:4, pp.254-296

10. National Bank of Belgium. (2017). Financial Stability Review. Yayın 1. National Check Fraud Center. Bab Ckeck Laws by States. Erişim: 10 Aralık, ss.564-592
11. Pingitzer, C. Jürgen and Bruce J. Summers. (2019). Small Value Transfer System. The Payment System Design, Management and Supervision, Mashington, D.C: International Monetary Fund, 106-115
12. Pringle, Robert ve Matthew Robinson. (2015). E-Money and Payment Systems Review, Central Banking Publications Ltd., London.- 287 pp
13. Sales, S. Adriana, Rogerio A. Lucca. (2016). Evaluating Systemic Risk in a Retail Clearinghouse- Tke ConJagion Mobil. Erişim: 23 Haziran, Financial Stability Report, Brasil, pp.81-86
14. Sawyer, David. ve John Trundle. (2018). Core Principles for Systemically Important Payment Systems, Erişim: 14 Mayıs, Financial Stability Review, Bank of England, pp.203-215
15. Scott, Hal S. ve Philip A. Mellons. (2018). Infrastructure: The Payment System. International Finance, Transactions, Policy and Regulation New York., 789 pp
16. Shen, P. (2017). Settlement Risk in Large-Value Payment Systems. Erişim Tarihi: 18 Haziran, Economic Review, Federal Reserve Bank of Kansas City, p.145-168
17. Sheppard D. (2016). Payment Systems, Erişim: 17 Kasım 2003 Handbooks in Central Banking, No:8. Centre for Central Banking Studies, Bank of England – 397 pp
18. Spindler J. Andrew ve Bruce J. Summers. (2014). The Central Bank and The Payment Systems. The Payment System Design, Management and Supervision. Mashington, D.C: International Monetary Fund 164-177 pp

Rus dilinde

1. Андропцева И.О. Осуществление безналичных расчётов физическими лицами // Банковское право. –2016. –№1. –С. 40–42
2. Анчабадзе Н.А., Попов Средства защиты пластиковых карт и типичные следы подделки, встречающиеся при их экспертном исследовании // Эксперт –2015. –№1. –С.2–5
3. Булатова А.И., Рахматуллина А.Р.(2015) Рынок пластиковых карт в России: особенности и перспективы развития // Экономика, управление, финансы: материалы III междунар. науч. конф. Меркурий. —С. 56-59
4. Вартанов М. Быстров Л. Пластиковые карточки: прошлое, настоящее, будущее//Финансист. 2014. №8. –С. 71-72.
5. Воронин А.К. (2015) Новые банковские продукты на основе карт / Расчеты и операционная работа, . –С 209
6. Д. Бурыкин Проблемы правового регулирования расчетов // Хозяйство и право. –2016. –№3. –С. 81-86.
7. Данилин О.Р. Барманова Рынок банковских карт–проблемы и перспективы //Деньги и кредит. –2017. –№ 2. –С.18
8. ДAUDРИХ. Н.И . Рынок кредитных карт в ожидании бума // Бизнес и банки. –2014. –февраль (№5). –№ 3. –С.6.
9. Джанбалаев Р.М. Особенности налогообложения операций, связанных с применением пластиковых карт // Налоги. –2015. –№3- 26-40 с
10. Ермуоленко О.М., Дубровина Н.С. Индикаторы развития розничных платежей на рынке пластиковых карт // Научный вестник Южного института менеджмента. –2015. –№ 3. –С.47–51
11. Иванов Н.В. «Операционная работа с картами» / Расчеты и операционная работа в КБ. –2017.–№ 2. – С. 18-27
12. Иванов В.Ю. Проблема классификации форм безналичных расчетов в условиях развития новых информационных технологий // Банковское право. –2014. –№4. –С. 7-9.

13. Иванов В.Ю. Проблемы правовой квалификации расчетов «электронными деньгами» // Банковское право. –2017. –№3. –С.22-29.
14. Иванова О. Рынок пластиковых карт // Эксперт. –2015. –№ 15. – С.58.
15. Казимагомедов А.А. Банковское дело: организация деятельности Центрального банка и коммерческого банка, небанковских организаций: учебник / А.А. Казимагомедов. Некоторые вопросы внедрения // Банки и технологии, 2016, № 2, С. 28-29.
16. Косой А.М. Современные деньги // Деньги их кредит. –2014. –№ 6. –С.21.
17. Кравченко Л.Н. (2015) Сценарии развития отечественной экономики // Актуальные проблемы экономического развития: междунар. науч.-практ. конф. Белгород: Изд-во БГТУ, С. 164–168.
18. Кравченко Е.О. Современные угрозы экономической безопасности России // Белгородский экономический вестник. 2016. №4 (84). С.36–42.
19. Крахмалев С.В. Современная банковская практика проведения международных платежей. –М.: ГроссМедиа, 2016. № 3, С. 31.
20. Кривошапова С.В. Литвин Е.А. Оценка и способы борьбы с мошенничеством с банковскими картами в России. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. –2015. –№ 4–1. –С. 116–120
21. Курагин В. Печатная реклама пластиковых карточек // Мир карточек. –2015. –№16. –С.12.
22. Лабусов М. В. Тенденции развития безналичных расчетов в Российской Федерации // Молодой ученый. 2015. №24. С. 489–494.
23. Ларкин М. (2015) Система расчетов с использованием пластиковых карт // ЭКО.- С.5

24. Пантелеева В.Б. Оцехнка эффехктивности обслуживания клиентуры банка в разрезе банковских продуктов. // Банковское дело. – 2015. - № 6. – С. 30-32.

25. Шухова В.Г. Слабинский Прхичины и индикатхоры манипуляций в отчете о движении денежных средств // Вестник Белгородского государственного технологического университета им. 2013. №4. С. 129–132.

26. Яныгин С.А. (2019) Метозды внедрезния банковских карт: сборник / С.А. Яныгин – М.: Перспектива. – 281 с.

İnternet resursları

1. <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/forecast>
2. <https://www.worldbank.org/en/research>
3. https://usa.visa.com/about-visa/our_business/history-of-visa.html
4. <https://bkm.com.tr/faydali-bilgiler/kart-bilinci/kartli-odeme-sistemlerinin-ekonomiye-katkilari>
5. <https://www.million.az/>
6. <https://craigwright.net/>
7. <https://markets.businessinsider.com/currencies/btc-usd>
8. <https://www.coinbase.com/price>
9. <https://president.az>
10. <https://fincult.info/article/kak-ustroena-bankovskaya-karta1/>

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Kartın ön tərəfi.....	24
Şəkil 2: Kartın arxa tərəfi.....	24
Şəkil 3: Mikroprosessor (çip) kartları.....	24
Şəkil 4: Plastik kartlarla həyata keçirilən hesablaşmaların sxemi.....	41

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Bankomatlar və Pos-terminallar (dövrün sonuna).....	32
Cədvəl 2: Lisenziyası ləğv edilmiş bankların bankomat və POS terminalların sayının azalması ilə əlaqəsinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması.....	33
Cədvəl 3: Nağdsız ödənişlərin quruluşu və zamanda inkişafı.....	33
Cədvəl 4: Debet və kredit kartları ilə həyata keçirilən əməliyyatlar.....	35
Cədvəl 5: Sürətli pul köçürmələri.....	36

Cədvəl 6: Azərbaycanca debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar.....	40
Cədvəl 7: Access Bank nümunəsində nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2017 – 2019-cu illər.....	56
Cədvəl 8: Kapital Bank nümunəsində nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2018 – 2019-cu illər.....	57
Cədvəl 9: Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar üzrə göstəricilər, 2019-cu il.....	58

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Bankomatlar və Pos-terminallar.....	34
Diaqram 2: Sürətli pul köçürmələrinin sayı.....	37
Diaqram 3: Sürətli pul köçürmələrinin məbləği.....	38